
Bəyim yazıq yenə düşə mincərə (11, s. 54).

Gürcü şairi Nikoloz Barataşvili 1844-cü ildə Naxçıvana qəza rəisi müavini təyin olunmuşdur. Onun naxçıvanlı şairə Qoncəbəyim haqqında yazdığı şeir və xatirələri Barataşvilinin şairəyə səmimi münasibətinin nəticəsi idi. Şeirin epigrafinin deyilir: "Bu yeni mahnimdə 18 yaşlı gənc bir qızın başına gələn əhvalatları qələmə almışam. Bu qızın adı Qoncəbəyimdir. Bu xan qızı olduqca gözəl və məlahətlidir... Yazıq qız öz ərindən çox yanıqlı idi ... Onu zorla ərə vermişdilər. Xülasə, bütün bunlar qələmə alınsa, yaxşı bir dastan olar"... (49, s. 62). Bu sətirələr göstərir ki, 18 yaşlı Qoncəbəyimin başına gələn əhvalatlar el arasında dillərə düşmüşdü. Bunlar qələmə alınsa idi, Barataşvilinin dediyi kimi, bir dastan olardı. Qoncəbəyim haqqındakı qeydlərdən görünür ki, şairənin həyatı ilə bağlı belə əhvalatlar onun gənc yaşlarından epikləşərək rəvayətə, dastana çevrilmiş. Şübhəsiz ki, bu əhvalatlar, rəvayətlər şairənin şeirləri əsasında yaranmış adı çəkilən "Şahzadə İbrahim" dastanıdır.

Aşıq Məmmədcəfər. Naxçıvan aşıq ədəbi mühitinin tanınmış nümayəndələrindən biri Aşıq Məmmədcəfərdir. Bu sənətkar haqqında bəsit məlumat verilir. Bir mənbədə onun XIX əsrin sonlarında Naxçıvanın Vayxır kəndində anadan olub XX yüzilliyin otuzuncu illərində vəfat etdiyi, Səhnə xanımla deyişməsi, Şərurun Dəmirçi kəndində əli Koxaya həcv deməsi haqqında məlumat vardır (16 s. 311, 313). Bundan başqa, sənətkar və onun Səhnə xanımla deyişməsi, əli Koxaya dediyi tənqidi şeir haqqında tərəfimizdən aparılmış tədqiqat işində nisbətən geniş məlumat verilmişdir (62 s. 109-111).

Aşıq Məmmədcəfərin əldə olan şeirləri onun ustad aşıq olduğunu deməyə imkan verir. Şeirlərində forma, məzmun, üslub yerindədir, dil axıcıdır, poetik səviyyə yaxşıdır. Bəzi şeirlərində aşıq əsl-kökü, haralı olması haqqında danışır:

əslim Kəngərlidi, yerim Naxçıvan,
Gəst eləyib bu meydana gəlmişəm.

YUSİF SƏFƏROV

**NAXÇIVAN
AŞIQ
ƏDƏBİ MÜHİTİ**

Naxçıvan - 2009

Elmi redaktor:
İsa Həbibbəyli
AMEA-nın həqiqi üzvü

Rəyçi:
İsrafil Abbash
filologiya elmləri doktoru, professor

Yusif Səfərov. Naxçıvan aşığı ədəbi mühiti.
Naxçıvan, 2009, 134 s.

Monoqrafik tədqiqat olan bu kitab Naxçıvan aşığı mühitinin araşdırılmasına həsr edilmişdir. Monoqrafiyada aşığı sənətinin yaranışı, Naxçıvanda çox az da olsa toplanması, tədqiqi və nəşri barədə verilmiş yığcam məlumatdan sonra bölgənin aşığı mühiti, onun ustad sənətkarlarının yaradıcılığı və ifaçı aşıqları haqqında məlumat verilir.

Monoqrafiyada qəhrəmanlıq dastanlarının bölgə ozan-aşığı mühitilə bağlı bəzi boy və qolları, bədii parça və tarixi məlumatları, məhəbbət dastanları və aşığı rəvayətləri araşdırılır, elmi-nəzəri fikirlər söylənir.

4700000000
053

© “əc əmi” 2009.

xanın ailəsində anadan olmuşdur. Deyilənə görə o, İbrahim bəy adlı bir zabiti sevmiş, lakin onu sevmədiyi bir başqasına ərə vermişlər. Bu hadisələr dillərə düşmüş və qeyd olunan dastana daxil edilmişdir. "Bəyim" dilindən deyilən şeirlərin bir qismi də Qoncəbəyimindir (11, s. 52-54). "Gəlsin" adlı qoşmanın son iki bəndində deyilir:

Aşiq bilər məşuqunun halını,
Qismət olsa, ələ alağ əlini,
Gözləməkdən bimürvətin yolunu,
Gözümdə qalmadı qarə, de gəlsin.

Bizə sək rəqiblər deyirlər asi,
Mövlaya bağladığ yəni ixlası,
Mən Bəyiməm İbrahimin butası,
Gizlin deyil, var aşkarə de gəlsin.

Başqa bir qoşmanın birinci və sonuncu bəndində deyilir:

Ey ağalar, mənə neçin qınarsız?
Eləsə dərdimə bu dərman elər.
Eşqə düşənləri axırda bu dərd,
Əridər, incidər, natəvan elər.

Şəri qoyub xeyrə qədəm basarlar,
Həqqünnas sözlərə qulaq asarlar,
Təsədduq veribən qurban kəsərlər,
Bəyim İbrahimə can qurban elər.

Nümunə verilən şeirlərdə Qoncəbəyim "Bəyim" adı ilə İbrahimplə bağlı fikirlər ifadə edir. Bu şeirlərdə şairənin nigarançılığı, eşqə düşdüyü, dərdinə istədiyinin carə edəcəyi qeyd olunur. Başqa bir şeirində şairənin iztirabları, bihəyə əlindən narahətçılığı ifadəsin tapır:

Yeddi tuman, yeddisi də zənçirə,
Qorxum budu dal qapıdan xan girə,
Qoca, kaftar, bihəyanın əlindən

yaranmış belə şeirlər aşıqların və şeir həvəskarlarının yaddaşından çıxmışdı.

Aşıq Cəlil. Naxçıvan aşıq mühiti ilə müəyyən dərəcədə bağlı olan sənətkarlardan biri də Aşıq Cəlildir. O, Dərələyəz mahalının Sallı kəndində anadan olub ərəşəyə gəlmişdir. Aşıq ömrünün son illərini Naxçıvan mühitində keçirmişdir. Aşığın yaradıcılığının əsas hissəsi Dərələyəz bölgəsilə bağlıdır. Eyni vaxtda Şərurda tanınmışdır. O, qoşma, gəraylıları ilə yanaşı, aşıq havaları da yaratmışdır. Aşığın "Dərələyəz gəraylısı", "Badamı", "Qaytarma", "Cəlili" ("Baş Cəlili", "Orta Cəlili") saz havaları vardır. Aşıq Cəlil bir məlumata görə 1850-ci ildə anadan olub, 1923-cü ildə vəfat etmişdir (3, s. 109). Aşığın yaratdığı saz havalarından "Naxçıvani", "Naxçıvan gülü", "Köhnə Naxçıvan" saz havaları Naxçıvanla bağlıdır. Erməni daşnaqlarının təzyiqlə Dərələyəzdən köçən sənətkar Naxçıvanın Kültəpə, bir məlumata görə isə Dizə kəndlərində yaşamışdır. Adları qeyd olunan orijinal saz havalarının Naxçıvanda yaradılması bölgə aşıq mühitinin inkişaf ənənələri ilə bağlı amillərdən biridir. Naxçıvanda digər aşıqlar da saz havaları yaratmışlar. Bunlardan bəziləri haqqında bəhs olunacaqdır.

Naxçıvan aşıq ədəbi mühitilə birbaşa olmasa da, dolayısı ilə bağlı olan sənətkarlardan **Qoncəbəyimin** adını çəkmək istəyirik. Ona görə çəkmək istəyirik ki, Qoncəbəyim şairə olsa da, onun aşıq şeiri tərzində şeirləri məlumdur. Rus və fars dilində yaxşı təhsil almış Qoncəbəyim eyni zamanda qoşma, gəraylı yazan şairədir. Onun başına gələn hadisələr ya el aşıqları, ya da şairənin özü tərəfindən epikləşdirilərək dastana çevrilmişdir. "Şahzadə İbrahim" dastanındakı bir çox şeirlərin Qoncəbəyimə aid olduğu şübhəsizdir. Şairənin başına gələn hadisələrin və aşıq şeiri tərzindəki şeirlərinin dastana düşməsi Qoncəbəyimin həm də aşıq şeri tərzində qoşub-yaratdığını göstərən dəlillərdəndir.

Qoncəbəyim təxminən 1827-ci ildə Naxçıvanda Ehsan

MÜƏLLİFDƏN

əvəzsiz milli-mənəvi sərvətimiz olan Azərbaycan folklorunun öyrənilməsi istiqamətində indiyədək xeyli dəyərli işlər görülmüşdür. Bununla belə folklorumuzun, tarix və etnoqrafiyamızın öyrənilməmiş bəzi nəzəri və təcrübi problemləri vardır ki, bunların tədqiq edilməsi olduqca vacib və əhəmiyyətliyədir. Azərbaycan xalqı ikinci dəfə müstəqilliyinə, tarixi azadlığına qovuşduqdan sonra belə problemlərin öyrənilməsi üçün münbit və əlverişli şərait yaranmışdır. Dünya şöhrətli siyasətçi H. Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdıandan sonra ölkəmizdə tədqiqatların aparılması geniş vüsət alıb. Ümummilli liderimiz tərəfindən rəsmi səviyyədə "Azərbaycan folkloru nümunələrinin hüquqi qorunması haqqında" Qanun qəbul olundu, onun tətbiqini təmin etmək məqsədilə sərəncam verildi (48. s. 169-179).

Ulu öndərimizin sadıq davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ. Əliyevin rəhbərlik etdiyi illərdə də xalqımızın folklor irsinin öyrənilməsi, nəşri, təbliği, milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması üzrə işlər uğurla davam etdirilir. Bu yönümdə Prezidentin 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə nəşr olunmuş kitabların ön sırasında folklorumuzla bağlı ədəbiyyat əsas yer tutur. çünki xalqın milli-bədii təfəkkürünün məhsulu olan xalq ədəbiyyatı örnəklərinin indiki və gələcək nəsillərə çatdırılması həmişəkindən daha çox əhəmiyyətliyədir. Müasir vətəndaş cəmiyyətinin milli özünüdərk ruhunda formalaşmasında folklor əvəzsiz mənbə və dəyərli xəzinədir.

Vətənimizin ayrılmaz tərkib hissəsi Naxçıvan bölgəsində ulu əcdadlarımızın regionun əzəli sakinləri olduğunu təsdiq edən tarixi-etnoqrafik abidələrlə yanaşı, folklor irsinin öyrənilməsi üzrə də faydalı tədqiqat işləri aparılır. Bu məqsədlə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri V. Təliboğun "Ordubad rayonundakı Gəmiqaya abidəsinin tədqiq edilməsi haqqında" 26 aprel 2001-ci il və "Nuh peyğəmbərin Naxçıvan

şəhərindəki məzarüstü türbəsinin bərpa edilməsi haqqında" 28 iyun 2006-cı il tarixli sərəncamları müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu sərəncamlar dəyərli məqalə, monoqrafiya və kitabların ortaya çıxmasına geniş imkanlar açır. Bu sətirlərin müəllifi tərəfindən "Nuhun tufanı" əfsanə və rəvayətlərinin Naxçıvanla bağlı arxaik süjet və variantları, onların tarixdə, həqiqətlə bağlılığı haqqında əvvəlki illərdə nəşr olunmuşlardan başqa, daha bir neçə sanballı elmi məqalə çap etdirilib. Eləcə də regionun şifahi söz sərəvəti əsasında yazılıb çap etdirilmiş "Azərbaycan folklorunda tarixilik" adlı monoqrafiyada qeyd olunan məsələnin tədqiqinə xeyli yer ayrılıb.

Müstəqillik illərimizdə aşığı sənəti də inkişaf edir. Azərbaycan aşığıqlarının V qurultayında bu sənətin inkişafına göstərilən dövlət qayğısından danışıldı. Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, Mehriban xanım Əliyevanın bu sənətin YUNESKO-nun qeyri-maddi irs siyahısına daxil edilməsi üçün göstərdiyi səylər aşığı sənətinin də muğam sənəti kimi dünyada tanınması istiqamətində böyük ümidlər yaradır. Bu istiqamətdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 07 fevral 2009-cu il tarixli Sərəncamı da bölgə folklorunun, eləcə də onun bir qolu aşığı poeziyası və musiqisinin araşdırılması üçün imkanları daha da genişləndirir.

Naxçıvan aşığı ədəbi mühitlə bağlı yazılmış bu monoqrafiya da bu sahədə qazanılmış uğurlu bir işin nəticəsidir. Monoqrafiya Azərbaycan folklorşünaslığı tarixində Naxçıvan aşığı mühitinə həsr edilmiş ilk fundamental elmi-tədqiqat əsəridir. Monoqrafiya Naxçıvan aşığı mühitinin elmi-mənzərəsini görməyə, onun Azərbaycan aşığı ədəbiyyatında yerini və mövqeyini müəyyən etməyə tam imkan verir. əsər sübut edir ki, Naxçıvan ozan-aşığı sənətinin yarandığı və fəaliyyət göstərdiyi qədim bölgələrdən biridir. Regionun özünəməxsus aşığı və dastan yaradıcılığı, ustad-yaradıcı və ifaçı sənətkarları olmuşdur. Bu gün də bu ənənə yaşamaqdadır.

buranın əski çağlardan mədəniyyət mərkəzinə çevrilməsini təmin etmişdir. Bir çox peşə, sənət adamları kimi aşığıqlar da daha çox Naxçıvana toplaşmışlar. Belə sənət adamlarının bir qismi Naxçıvan şəhərinə yaxın olan yaşayış məntəqələrində yaşamağa daha çox önəm vermişlər. Xüsusilə şəhərə yaxın olan Vayxır, Şıxmahmud, Məzrə kəndlərində el sənətinin ustad və ifaçı aşığıqları yaşamışlar. Bununla yanaşı, regionun Zeynəddin, Payız, Qaraqala, Cəhri kəndlərində də aşığıqların yaşadığıqları məlumdur. Yaxın vaxtlara qədər bu kəndlərdən, eləcə də bölgənin digər rayonlarından Naxçıvana toplaşan aşığıqlar şəhərin, həm də regionun kəndlərində toy, şənlik məclislərinə çağırılır, ya da özləri səfər edirdilər. Aşığı məclisləri dastansız olmazdı. Bəzi kəndlərdə 1, 2, 3 gecəlik dastan məclisləri qurulardı. ən çox danışılıb oxunan "Qurbani", "Abbas-Gülgöz", "Aslan şah", "İbrahim-Hürnisə", Novruz-Qəndab", "Əsli-Kərəm", "Şah İsmayıl-Gülzar", "Hüseyn-Reyhan" və b. dastanlar olardı.

Naxçıvanda aşığı sənətinin əvvəlki əsrlərdə, yaxud orta yüzilliklərdə yaşamış nümayəndələrindən çoxunun yaradıcılığı haqqında məlumatlar dövrümüzə çatmamış, ya da çətin az gəlib çatmışdır.

1.1. Naxçıvan aşığıqları

Aşığı Süleyman. Naxçıvan aşığı ədəbi mühitinin məlum olan qüdrətli nümayəndələrindən biri XVIII yüzillikdə yaşayıb-yaratmış Aşığı Süleymandır. O, Naxçıvandan çox-çox uzaqlarda ad çıxarmışdır. Aşığı Süleyman Abdalgülablı Valehlə Qaradağda görüşüb deyişmişdir. Bu deyişmədən sonra hər iki sənətkar dost olmuşlar. Aşığı Süleymanın Abdalgülablı Valehlə deyişib görüşməsi saz-söz hekayətinə çevrilərək aşığıqların repertuarında uzun müddət yer tutmuşdur (4, s. 28, 29). M. Qasımlı bu haqda məlumat vermişdir (45, s. 199, 200). Aşığı Süleymanın anadan olması və vəfatı ilə bağlı əldə dəqiq məlumat yoxdur. Ancaq bəzi məlumatlara görə, o, Naxçıvanda anadan olmuşdur. Aşığığın şeirlərini toplayana da rast gəlmirik. Görünür, XVIII əsrdə

I FƏSİL

NAXÇIVAN-ŞAHBUZ, ORDUBAD-CULFA AŞIQ ƏDƏBİ MÜHİTİ

Azərbaycan aşiq mühiti etnik-mədəni məfhum olaraq götürüldüyündən onun miqyası da etnosun yaşadığı tarixi-coğrafi areala uyğun müəyyənləşdirilir. Səfəvi hakimiyyəti çağlarında vahid mədəni-siyasi çevrədə inkişafını keçirən aşiq sənəti sonralar parçalanmış torpaqlarla birlikdə bir neçə dövlət daxilində fəaliyyət göstərmək məcburiyyətində qalmışdır (45, s. 174). Sosial iqtisadi və tarixi şəraitdən asılı olaraq Azərbaycan aşiq sənəti öz inkişafında müəyyən bölgələrə də ayrılmışdır. Folklorşünas M. Qasımlı bölgələr üzrə aşiq mühitini 16 yerə ayırmışdır (45, s. 179). Bunlardan biri də, əvvəldə qeyd olunduğu kimi, Naxçıvan aşiq ədəbi mühitidir.

"Giriş" də deyildiyi kimi, Naxçıvan aşiq ədəbi mühiti tarixən Dərələyəz, Göyçə, Qaradağ-Təbriz, İrəvan, çıldır aşiq mühitləri ilə təmasda olmuş, öz sənət əlaqələrində Dərələyəz aşiq mühitindən daha çox faydalanmışdır. Bu faydalanmanın bir səbəbi də 1905-1907, 1915-1920, 1948-1953-cü illərdə Dərələyəzdən Azərbaycan türklərinin milli-siyasi təzyiqlərə məruz qalması idi. Təzyiq nəticəsində doğma yerlərini tərk edən Dərələyəz aşıqlarının bir qismi Naxçıvana və onun yaxın kəndlərinə köçmüş, bu bölgədə fəaliyyət göstərməyə başlamışlar.

"Giriş"də Naxçıvan aşiq mühitini şərti olaraq 3 qrupa böldük. Bölgədə ərazi prinsipi nəzərə alınmışdır. çünki Naxçıvan aşıqları sənət ənənəsinə görə bir-birindən çox fərqlənmişdir. Demək olar ki, bir-birinə çox yaxındır, bəzən isə eyni, yaxud eynilik səviyyəsindədir.

Naxçıvan aşiq ədəbi mühitinin qədim olduğu şübhəsizdir. Naxçıvanda şəhər mədəniyyətinin çox erkən təşəkkül tapması

GİRİŞ

Azərbaycan aşiq sənəti qədim və arxaik köklərə malikdir. Bu sənətin mənşəyi əski çağlarla bağlıdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində bu sənətin varsaq-ozan-dədə-yənşaq-aşiq kimi ad-titullarla tanındığı məlumdur.

Aşiq sənətinin yaranması, mənşəyi haqqında maraqlı, dəyərli fikirlər söylənmişdir. Varsaqları aşıqların ulu babaları sayan professor M. Seyidov mənbələrə əsasən "Varsaq" sözünün bir çox mənalarla yanaşı, çalan, oynayan, söz ustası, sənətkar mənaları verdiyini qeyd edib. Alim yazır ki, "vaxtilə, yəni hələ IV-V əsrlərdə də Varsaq adı daşımış sənətkarların simasında incəsənətin bir sıra sahələri toplanmışdır. O çalır, oxuyur, artistlik və rəqs edirmiş. Belə sənətkarlar bu gün də bizim aramızda yaşamaqdadır. Biz bunlara aşiq deyirik..." (58, s. 175-185).

Varsaq sözünün yer, qəbilə, şeir forması və melodiya adı olması haqqında da fikirlər mövcuddur. Bu sözün etimologiyası haqqında türk tədqiqatçılarının da bir-birinə oxşar fikirləri vardır. Bunlardan Fuad Köprülü, Hikmət İlaydın, Hikmət Dizdaroğlu, Bəsim Atalay, eləcə də Kərkük türkmən alimi Əta Tərzibaşı və başqaları maraqlı fikirlər söyləmişlər.

Dədə aşıqlar həm şair, həm bəstəkar, həm dastançı, həm də bu sənətin mahir biliciləri və ifaçıları olmuşlar. Azərbaycan aşiq ədəbiyyatında Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Dədə Yediyar, Aşiq Alı, Aşiq ələsgər sinkretik aşiq sənətinin məşhur nümayəndələridir. "Belə dədələrdən ən görkəmlisi, ən əzəmətlisi, ən məşhuru, şübhəsiz, Dədə Qorquddur" (69, s.29).

Sənətin ad-titulları içərisində daha çox yayılanı və şifahi xalq yaradıcılığımıza dərinədən bağlı olanları ozan-aşiq istilahlıdır. "Aşiq" ad-titulu ilə bağlı görkəmli folklorşünas alim, professor M. H. Təhmasibin fikirləri dəyərlidir. "Aşiq" titulu-ad-sözü, şübhəsiz ki, ərəbin eşq sözü ilə bağlıdır. Lakin ancaq

bağlıdır. Bizcə, aşiq ad-titulu bəzən düşünüldüyü kimi heç də ancaq və ancaq ərəbin eşq sözünün faili olan aşıqın bizim dil qanunlarımıza uyğunlaşmış forması deyildir" (69, s. 41). Alimin qənaətinə görə, "aşiq"ın kökü türkcənin tamamilə arxaikləşmiş olan qədim "aş"ıdır. Bu sözün "aşılmaq" forması uzaq olmayan keçmişdə həm də nəğmə mənasında işlənmişdir. Ehtimal etmək olar ki, "aşılma"nın kökü olan "aş" bizim dil qanunlarımıza uyğun olaraq "ıq" şəkilçisi qəbul edib "aşiq" ad-titulu şəklinə düşmüşdür. Bu xalq sənətkarı türk xalqlarından qazax və qırqızlarda bu gün də "akın" adlandırılır (69, s. 41). Qeyd edək ki, erkən orta əsrlərdən başlayıb XVI-XVII əsrlərə qədər davam edən mürəkkəb zaman məsafəsində Azərbaycan aşiq sənəti hadisə səviyyəsində dayana bilən keyfiyyət və funksiya dəyişmələri keçmişdir (45, s. 82). İslam dininin Azərbaycan, Anadolu, Qafqaz, Orta Asiyada möhkəmlənməsi erkən orta yüzilliklərdən başlayaraq bu coğrafi bölgələrdə şamançılıq təsəvvürlərinin və bu təsəvvürlərin hərəkətverici qüvvələrindən sayılan ozanların meydanının darısqallaşması prosesini daha da gücləndirirdi (45, s. 82). Məhəbbət mövzusunun get-gedə aparıcı mövqeyə çıxması, "aşiq" və "aşiq" sözlərinin məna və şəkilcə bir-birinə yaxınlığı, bəzən eyni ad-titul kimi işlənməsi aşıqın sənətkar üstünlüyünün kütləviliyini təmin edən amillərdən idi.

Ümumiyyətlə, "aşiq"ın "ozana", "yanşağ"a üstün gəlməsi uzun, mürəkkəb tarixi-ictimai bir prosesin nəticəsi olaraq başa gəlmişdir.

Aşiq sənəti geniş, əhatəli yaradıcılıq sahəsidir. Sinkretik sənətdir, əsasən yaddaşlarda yaşayan sərəvətdir. Buna görə aşıqlar qüvvətli yaddaşa, hafizəyə malik olurlar. İstər ustad aşıqlar, istərsə də ifaçı aşıqlar saysız-hesabsız aşiq şeirini, onlarla dastanı əzbərdən bilirlər. Qeyd olunan bu hallar aşıqlar üçün vacib şərtlərdən hesab edilir. Qüvvətli yaddaş və istedadın nəticəsində "bu bacarıqlı nəğməkarlar dayanmadan, tənəffüs

106-118,38-141, 147-149). Tərəfimizdən aparılmış bu tədqiqatları "Qara Məlik" dastanından başqa, bir qədər genişləndirilmiş şəkildə monoqrafiyanın son fəslində verməyi vacib hesab etdik. Birinci fəsilə haqqında məlumat verəcəyimiz Naxçıvan aşiq mühitinin bir nümayəndəsi Aşiq Fətulla haqqında əvvəlki illərdə bir məqalə də çap etdirmişik (60).

Bunlarla yanaşı, Kosacanlı Ağ Aşiq Allahverdinin (23), Aşiq Cəfərin haqqında mətbuatda məqalələr çap edilmişdir (28). Son dövrdə Kosacanlı Ağ Aşiq Allahverdi haqqında qəzətdə daha bir məqalə işıq üzü görmüşdür (2). Onu da qeyd etməliyik ki, dosent A. Əlioğlu Aşiq Əli Xanxanımoğlu, Aşiq Məmmədcəfər, çobankərəli Aşiq Cəfər, Aşiq Fətulla, Aşiq Nəbat haqqında özünəqədər verilmiş məlumatlara ciddi əlavələr etməsə də bir məqalə çap etdirmişdi (32, s. 18-21). Professor S. Vəliyev də çap etdirdiyi məqalədə Şahbuz aşıqlarından İsmayıl, Aşiq İslam, Aşiq Hidayət, Aşiq Vəli, Aşiq Fərrux, el şairi Sərraf Qasım haqqında məlumat və şeirlərindən nümunələr vermişdir. İsmayıl, Aşiq İslam, Aşiq Vəli haqqında məlumat demək olar ki, ilk olaraq bu yazıda verilib (72, s. 279-284). Bunlardan başqa Naxçıvan aşiq mühitinin nümayəndələri, onların şeirləri haqqında qəzet səhifələrində ara-sıra yazılara da rast gəlmək mümkündür.

Yuxarıda göstərilən məlumatlardan aydın olur ki, Naxçıvan aşıqlarının yaradıcılığı ciddi diqqətdə olmasa da nəzərdən tam kənar da qalmamış, nəsr və tədqiq sahəsində az da olsa bəzi işlər görülmüşdür. Bunu nəzərə alıb Naxçıvan aşiq ədəbi mühitinin yetərinə öyrənilməsinə əsərdə səy göstərməklə əhəmiyyətli və vacib bir işin öhdəsindən gəlməyə təşəbbüs göstərmişik.

Naxçıvanın aşiq və el şairlərindən əli Xanxanımoğlu, Güllalı Məmməd, Aşiq Məmmədcəfər, Aşiq Cəfər, Aşiq Fətulla, Aşiq Nabat, Sədərəkli Aşiq Yusif, Yamin İsmayıl, Sərraf Qasımın haqqında qısa məlumat və şeirlərindən nümunələr çap üzü görmüşdür (16, s. 308-327). Məlum olduğu kimi "Koroğlu" dastanının Naxçıvanla bağlı olan "Dəmirçioğlunun Cəlibelə gəlməsi" qolu və "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun "Uşun Qoca oğlu Səkrək boyu" da H. Araslı (38, s. 134-142 və s.) və M. H. Təhmasib tərəfindən bir neçə dəfə eposun müxtəlif illərdəli nəşrində verilmişdir (14, s. 47-53 və s.).

Naxçıvan aşiq mühiti haqqında folklorşünas M. Qasımlı qısa məlumat vermişdir (45, s. 197-201). M. Həkimov Ağ Aşiq Kosacanlının həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı bəzi məsələləri araşdırmışdır. M. Həkimovun məlumatına görə Ağ Aşığın "Ağ Aşiq və Keşişoğlu", "Ağ Aşığın Borçalı səfəri" adlı dastanları dövrümüzə gəlib çatmamışdır (71, s. 50-54). Ağ Aşiq Kosacanlı, həmçinin Aşiq əli Xanxanımoğlu, Aşiq Fətulla, Aşiq Məmmədcəfər, Aşiq Nabat, Aşiq Nəcəfəli haqqında Naxçıvan ensiklopediyasında yığcam məlumatlar verilmişdir (50, s. 15, 37,38). Qeyd edək ki, Kosacanlı Ağ Aşıqla Kərkibaşlı Ağ Aşığın təxəllüsü, doğum və ölüm tarixləri barədə dolaşığı fikirlər vardır. Bu dolaşıqlığa aydınlıq gətirməyə səy edilmişdir. Bəzi müəlliflərin bununla bağlı yazıları da var. Bizcə, Ağ Aşiq Kosacanlı haqqındakı məlumatlar o qədər aydınlaşdırılmamışdır. Oudur ki, monoqrafiyanın müvafiq bölməsində bu barədə lazımı araşdırmanın aparılmasını zəruri sayırıq. "Ordubadlı Kərimin nağılı", yaxud "Kərim-Süsən" dastanını ilk dəfə qısa şəkildə prof. M. H. Təhmasib tədqiqatə cəlb etmişdir (69, s.304-305). Sonra dastan bədi cəhətdən bu sətirələrin müəllifi tərəfindən tədqiq edilmişdir (61, s.163-188). Həmçinin Naxçıvan regionu ilə bağlı aşiq rəvayətlərinin bir qismi, eləcə də "Qara Məlik", "Hüseyn-Reyhan" dastanlarının yaranma dövrü, şəraiti bu sətirələrin müəllifi tərəfindən yığcam halda tədqiq olunmuşdur (62, s.

etmədən bir gün, bir həftə, bir ay oxuya bilirlər..."(37, s. 246).

İmprovizə aşiq sənətinin ən əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Aşığın ifa edə-edə bədahətən yaratmaq, yarada-yarada ifa etmək xüsusiyyəti improvizədir. İmprovizator hesab edilən qüvvətli aşıqlar yeni variantların, versiyaların, bəzən yeni orijinal nümunələrin əsas yaradıcılarıdır. Aşiq şeiri və dastanları daha çox belə sənətkarlar tərəfindən yaradılır. Məlumdur ki, aşiq ədəbiyyatı yazılı ədəbiyyat olmadığı kimi, tam folklor da deyildir. Bu sənət müəllifliyinə görə yazılı ədəbiyyata yaxındırsa, şifahi yolla yaranması, yaddaşlarda yaşaması, sabit mətnə malik olmağı, çoxvariantlılığı, qədim ənənələrə bağlılığı və s. ilə folklorə bağlıdır. Bu mənada aşiq yaradıcılığı, həm də kollektiv yaradıcılıq məhsuludur. Aşiq öz əsərini yaradarkən özündən qabaq yaşayıb-yaratmışların kollektiv yaradıcılığa çevrilmiş irsindən istifadə edir. Bunlara əsasən aşiq yaradıcılığı folklorun özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik bir qolu sayılır.

Aşiq sənətində qədimdən gələn ənənələrdən biri şagird (şəyird) yetirməkdir. Aşiq yaxşı səsə, istedadə, yaddaşə malik gənclərdən şagird götürüb ona sənətin sirlərini öyrədir, tam hazır olduğunu yəqin etdikdə onun sərbəst aşıqlıq etməsinə icazə verir. Ustad yetişdirdiyi aşığın ədəb-ərkanına, el içində, məclislərdə davranışına cavabdehdir. Aşiq ələsgər demişkən:

Aşiq olub tərki-vətən olanın
əzəl başdan pür kəmalı gərəkdir.
Oturub durmaqda ədəbin bilə
Mərifət elmindən dolu gərəkdir.

Danışdığı sözün qədrini bilə,
Məcəzi danışə, məcəzi gülə
Kəlməsindən ləli-gövhər süzülə.
Tamam sözü müəmmalı gərəkdir.

Lakin aşıqlar arasında bu qaydaları pozanlara da təsadüf olunmuşdur.

Aşığın yaradıcılığı təkcə bayatı, gəraylı, qoşma, təcnis, müxəmməs və s. ilə məhdudlaşmır. Aşıq sənətinin böyük yaradıcılıq sahələrindən biri dastançılıqdır ki, bu haqda son fəsildə danışılacaqdır.

Azərbaycan aşıq ədəbiyyatının coğrafiyası çox genişdir. Şimali və Cənubi Azərbaycan, Dağıstan, Gürcüstanın Qarayazı, Borçalı rayonları, Göyçə, Dərələyəz, Şərqi Anadolu, İraqın Kərkük vilayəti və s. aşıq sənətinin yayıldığı əsas areallardır. əski çağlardan bu coğrafi ərazilərdə regional aşıq mühitləri daha çox özünü göstərmişdir. Bunlar təxminən aşağıdakılardır:

Borçalı-Qarayazı aşıq mühiti, Gəncə-Gədəbəy, Kəlbəcər aşıq mühiti, Göyçə aşıq mühiti, Dərələyəz aşıq mühiti, İrəvan aşıq mühiti, Cıldır aşıq mühiti, Şirvan aşıq mühiti, Dərbənd aşıq mühiti, Naxçıvan aşıq mühiti, Şərur aşıq mühiti, Qaradağ-Təbriz aşıq mühiti və s.

Bunlardan biri qeyd olunduğu kimi Naxçıvan və Şərur aşıq mühitidir. Naxçıvan, Şərur aşıq mühiti dedikdə Kəngərli, Şahbuz ərazilərini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Tarixən Naxçıvan regionunun bölgələri bir-birilə bağlı olmuşdur.

Regionun Ordubad bölgəsində də tarixin müxtəlif çağlarında el sənəti nümayəndələrinin yaşaması barədə məlumatlara rast gəlmək mümkündür.

Naxçıvan aşıq ədəbi mühiti geniş anlamda qeyd olunan bölgələrlə yanaşı Culfa, Ordubad bölgələrini də əhatə edir. Regionun aşıq mühitini şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür.

1. Naxçıvan-Şahbuz aşıq mühiti
2. Şərur-Kəngərli aşıq mühiti
3. Ordubad-Culfa aşıq mühiti

Naxçıvan aşıq mühiti daha çox Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan ətrafı kəndləri (indiki Babək rayonu kəndlərinin bir qismini) əhatə etmişdir. Regionun aşıq mühiti daim Şahbuz, eləcə də Kəngərli, Şərur aşıq mühitilə sıx təmasda olmuşdur.

Şahbuz aşıq mühiti də Naxçıvan, Kəngərli, Şərur aşıq mühitilə əlaqəli inkişaf etmişdir.

Şərur-Kəngərli aşıq mühiti Naxçıvan aşıq mühitilə təmasda olmaqla Dərələyəz aşıq mühitilə sənət əlaqələri saxlamışdır. Ümumiyyətlə, Naxçıvan-Şərur aşıq mühiti Dərələyəzlə yanaşı, Göyçə, İrəvan, İqdir, Qars, Xoy regionları ilə sənət əlaqələrinə malik olmuşdur. Regionun Ordubad bölgəsində aşıq sənəti Naxçıvan, Kəngərli, Şərur, Şahbuz bölgələrilə müqayisədə zəif olsa da, adları çəkilən bölgələrlə yanaşı, onun qonşu Qaradağ aşıq mühitilə sənət əlaqəsi işıqlanmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasından aşıq yaradıcılığının toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində az da olsa müəyyən işlər görülmüşdür. Həm də regionun aşıq mühiti indiyədək ayrıca tədqiqat sahəsi olaraq öyrənilməmişdir. Naxçıvan aşıq ədəbi mühitinin ayrıca tədqiq olunub öyrənilməsinə ciddi ehtiyac var. Bu istiqamətdə regionun aşıq mühitilə bağlı elmi əsərin yazılması çox əhəmiyyətlidir.

Toplama işilə bağlı qeyd edək ki, folklorçu Hümmət əlizadə "Koroğlunun Balıca səfəri" qolunu 1930-cu ildə Ordubadda Aşıq Muxtardan yazıya almışdır (15, s. 371-377). XX əsrin 40-cı illərindən sonra M. H. Təhmasibin rəhbərliyiylə ayrı-ayrı illərdə ekspedisiya üzvləri regiondan aşıq yaradıcılığı nümunələrini yazıya almış və bunların bir qismi müxtəlif kitablarda nəşr olunmuşdur. Prof. M. Həkimov Şərur mahalının Kosacan kəndindən olan Ağ Aşığın şeirlərinin bir qismini, Aşıq Alı ilə deyişməsinə və "Ağ Aşıq- Süsənbər" dastanının çap etdirmiş, şairin tərcümeyihalı haqqında məlumat vermişdir (71, s. 50-101). Folklorşünas ə. Axundov M. H. Təhmasiblə birlikdə "ələsgərin Naxçıvan səfəri" rəvayətini "Aşıq ələsgər" kitabında vermişlər (9, s. 422-443). ə. Axundov "Ordubadlı Kərimin nağılı" adlı dastanı da "Kərim və Süsən" adı ilə nəşr etdirmişdir (17, s. 199-215). Süjeti Aşıq Hüseyn Şəmkirolinin Naxçıvan səfəri əsasında qurulmuş "Hüseyn-Reyhan" dastanı (19, s. 197-220), eləcə də

Şeirdə aşiq dağların gül-çiçəyini, sərin bulaqlarını vəsf edir, sinəsində yurd salan ağır elləri əzizləyir, dağların üç ay yayı insanlarla saz olduğunu tərif edir:

Yaz olanda sarı çiçək, ağ çiçək,
Dəhanında sədəf, yanağı göyçək,
çəkər həsrətini top qarabirçək,
Üç ay yay səninlə saz olur dağlar.

Qoşmanın başqa bəndində dağlarda Bayat-türk □□□□□i□□ yurd saldıgını söyləyən aşiq payız olcaq dağların saralıb-solduğuna, ondakı şənliyin azaldığına təəssüflənir:

Bayat ellər ətrafında qaralır,
El gələndə yerin, yurdun daralır,
Payız olcaq gül tək rəngin saralır,
Heyif ki, şənliyin az olur dağlar.

Ululu Kərimin "Darayı bağlar" qoşması bağlama tərzindədir. Burada aşiqin nə demək istədiyini, hansı hikmətdən danışdığını savadı olan anlayar, yaxud onun qarşılığını söyləyə bilər. Qoşmada deyilir:

Yüz on dörd dərvişin on dörd büstü var,
Hər büstündə səkkiz darayı bağlar,
Altı min, altı yüz, altmış altı gün,
Tutubdur dörd dəstə darayı bağlar.

Hər zaman qurulu bir çadır otaq,
Dörd darvazası var hər biri üç tağ,
On iki fanustu, qırx səkkiz çıraç,
Üç yüz altmış tənəf darayı bağlar.

Qeyd edək ki, şeirdəki "darayı" sözü qırmızı-bənövşəyi rəngli zərif ipək parçadan olan örpək deməkdir (13, s. 537). Şeirdə daha çox örpək bağlamaq anlamında işlədilib. Lakin qurana, şəriətə görə qırmızı-bənövşəyi örpək işlətmək olmaz. Buradakı örpək qara zərif ipəkdən ibarət olmalıdır. Bu mənada birinci misrada "yüz on dörd" ifadəsi quranın 114 surəsinin,

Dost yolunda gərək qoyam sərimi,
Yusif kimi o zindana gəlmişəm (16 s. 312).

Bu bəndə görə aşiqin əslisi Kəngərli soyundandır, yaşadığı yer də Naxçıvandır. Lakin əvvəlki mənbəyə görə, onun Naxçıvanın Vayxır kəndində anadan olduğu qeyd olundu. Mərhum folklor söyləyicisi, şair təbiətli Feyzulla Hüseynovun vaxtilə verdiyi məlumatda isə aşiqin Şahbuzun Türkeş kəndindən olduğu göstərilir. Yəni bu məlumatlara görə, Aşiq Məmmədcəfər Şahbuzun Türkeş və indiki Babək rayonunun Vayxır kəndlərində doğulmuşdur. Bunların hansı düzdür? Digər tərəfdən bir məlumata görə, aşiq XIX əsrin sonlarında vəfat etmişdir (16 s. 311). Yəni bir az əvvəldəki məlumata görə, aşiq XIX əsrin sonlarında anadan olub XX yüzilliyin 30-cu illərində vəfat etmişdir. Beləliklə, aşiqin anadan olduğu il və yer, vəfat etdiyi tarix, yer haqqında üst-üstə düşməyən məlumatlar var ki, bunların da aydınlaşdırılması vacibdir.

Qeyd etməliyik ki, Aşiq Məmmədcəfərin doğum və ölüm tarixləri, eləcə də hansı kənddə anadan olduğu haqqında yazılı sənədlər yoxdur. Ona görə də bu məsələlərə aydınlıq gətirilməsi çətinlik törədir. Bunun üçün aşiq haqqındakı məlumatların həqiqətə nə dərəcədə uyğun olduğuna diqqət yetirmək məcburiyyətindəyik.

F. Hüseynovun verdiyi məlumatda deyilir ki, Aşiq Məmmədcəfər Səhnə xanımı alıb Naxçıvana qayıdır. Bu məlumata görə aşiqin yaşadığı yer Naxçıvan imiş. Göründüyü kimi, F. Hüseynovun məlumatında uyğunsuzluq var. Belə ki, Aşiq Məmmədcəfər Türkeşdəndirsə, onda Səhnə xanımı alıb Naxçıvana niyə gəlir? Belə çıxır ki, o, doğrudan da, Naxçıvandır. Belə olduqda F. Hüseynovun bu fikri aşiqin türkeşli olduğunu təkzib edir. Bizcə, bu fikir həqiqətə uyğundur. çünki aşiq xatirələrinə görə aşiq Vayxır kəndindəndir. Bir az əvvəl nümunə verdikimiz şeirdə də aşiq Naxçıvandan olduğunu söyləyir. Burada bir məsələni diqqətdən qaçıрмаq olmaz. əvvəl-

də deyildi ki, Naxçıvan kəndlərinin aşıqları məclislərə getmək üçün daha çox Naxçıvan şəhərinə toplaşdılar. Bunlardan bəziləri məclislərdə naxçıvanlı kimi də görünürdü. əlbəttə ki, uzaq səfərlərdə olanda. Aşıq Məmmədcəfər Türkeşdən olsa idi, ondan haralı olduğunu xəbər aldıqda Naxçıvandan yox, Türkeşdən, ya da Şahbuzdan olduğunu söyləyərdi. Bizcə, xatirələrindən və bu qısa müqayisədən görünür ki, Aşıq Məmmədcəfərin Naxçıvanın Vayxır kəndindən olduğu həqiqətə daha çox uyğundur.

Aşığın şeirlərində kəskin həcvə, tənqiddə də yer verilib. Belə şeirlərdən birində deyilir:

Cəfər deyər, moltanıca malı var,
Bu köpəyin şeytanlıqda əli var,
Biz dedik koxadı, bir kamalı var,
Deməyəsən, boz qulaqlı xər imiş (16 s. 313).

Aşıq Məmmədcəfərin şeirləri vaxtında qeydə alınmadığından çoxu unudulub. əldə olan bir neçə şeiri, aşıq deyişməsi, az-çox yaşayan xatirələr, onun tanınmış sənətkar olduğunu təsdiq etməkdədir. Aşıqla bağlı rəvayət və söz-söhbətlərin epikləşməsi ilə bağlı rüşeymləri yaranmış dastan haqqında son fəsildə danışılacaqdır.

çobankərəli Aşıq Cəfər. Aşıq Cəfərin həyat-yaradıcılığı, doğum və ölüm tarixləri haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Onun haqqında verilmiş bir məlumatda deyilir:

"çobankərəli Aşıq Cəfər XIX əsrin ikinci yarısında yaşamışdır. Naxçıvanın Şıxmahmud kəndində ömür sürmüş bu el sənətkarı neçə-neçə məclislər yola salmış, şagirdlər yetişdirmişdir. Onun şagirdlərindən Aşıq Fətulla xüsusilə məşhur olmuşdur" (16, s. 313, 314).

Yığcam şəkildə verilmiş məlumatda aşığın XIX əsrin ikinci yarısında yaşadığı göstərilir. Bu məlumatın özündə qeyri-dəqiqlik vardır. Belə nəticə çıxır ki, aşıq-sənətkar XIX əsrdən sonra yaşamamışdır. Onda XX əsrin birinci yarısında yaşamış

"Getdi" adlı ustadnaməsində sənətkar dünyadan şikayətlənir, neçə Süleymanların getdiyini, mülkünün Süleymana vəfa qılmadığını, dərdinə Loğmanın da çarə etmədiyini söyləyir:

Şikayət var bu dünyanın əlindən,
Neçə Süleymanlar var idi getdi.
Qışı hikmətindən əsnəmir dağlar,
Bax dağları tutan qar idi getdi.

Mülkü Süleymana vəfa qılmadı,
Loğman da dərdinə çarə qılmadı,
Neçə padşah gəldi, səndə qalmadı,
Kəfənin belinə sarıdı getdi.

El şairinin yaratdığı aşağıdakı bəndlər isə daha nəsihətvari nümunələrdir.

Ay Ululu Kərim, söz yerdə qalmaz,
Nakəs təkəbbürlər dost qədri bilməz,
Dayan deməklə namərdə əylənməz,
Hər kəstənin özü bilən yaxşıdır.

Dörd yanımız bağça ola, bağ ola,
Sinən üstü düyün ola, dağ ola.
Bir kiçik ki, böyüyünə ağ ola,
Düşər el gözündən bəxtiyar olmaz.

yaxud:

Ululu Kərimi axtaran tapar,
Bir könülü tikəm min Kəbə yapar,
Sən çalış işini haqq ilə apar,
Haqdan qeyri kimsə sənə yar olmaz.

Aşıq ədəbiyyatında dağlara aid şeir yazmış sənətkarlar az deyil. Abbas Tufarqanlı, Dilqəm, Aşıq Alı, Aşıq ələsgər kimi Ululu Kərim də dağlara şeir həsr etmişdir. Şeir yeddi bənddən ibarət olmuşdu. Təəssüf ki, yazıya alarkən şeirin iki bəndi Musa Nəcəfovun yaddaşında qalmadığından qeydə ala bilmədik.

muşdur. Onun "ha bular, bular" şeiri ə. Axundovun yazdığı kimi, 1937-ci ildə nəşrdən çıxmış kitabda Aşıq ələsgərin adına getmişdir (3, s. 208, 209).

Ululu Kərimin həyat və yaradıcılığı demək olar ki, araşdırılmayıb. Bəzi tədqiqatçılar, o sıradan ə. Axundov (3, s. 179), Q. Namazov (53, s. 4, 5), M. Həkimov (34, s. 195) əsərlərində onun haqqında müxtəsər qeydlər etməklə kifayətləniblər. Aşıq şeirinin estetik təbiətindən danışan O. əfəndiyev də əsərində aşığın ustadnamələrindən bəndlər vermişdir (29, s. 29,32). Ululu Kərimin şeirlərinin nəşrinə gəldikdə onun tək-tək şeiri bəzi məhəbbət dastanlarının əvvəlində ustadnamə kimi verilmişdi (20, s. 198; 18, s. 8).

Qeyd edək ki, aşıq ədəbiyyatında Kərim adlı bir neçə sənətkar olub. Bunların yaşadıkları dövrlər də bir-birinə yaxın olduğundan şeirləri bir-birinə çox qarışmışdır.

Kərim adlı aşıqlar şeirlərində Ululu təxəllüsündən başqa Mücrüm Kərim, bicarə Kərim, bəzən də sadəcə Kərim adını işlətməmişdir. Təkcə Mücrüm Kərim adında iki sənətkar məlumdur. Bunlardan birinin Kirmanşah mahalından olub XVIII əsrin sonlarında ailəsilə Cəbrayıl ərəzisinin Horavlı, sonra Hovu kəndlərində yaşadığı göstərilir. Ehtimal ki, bu ərəzinin Cəfərəbad kəndində Kərim ömrünü başa vurmuşdur (12, s. 201). XIX əsrdə Kərim adında Vardanlı kəndində ikinci bir aşıq yaşamış, bunların şeirləri də çox vaxt bir-birinə qarışmışdır.

Ululu Kərimin şeirləri bəzi nəşrlərdə başqa sənətkarların adları ilə verilib. Belə ki, onun "Olmaz" adlı şeirinin Mücrüm Kərimin adına getməsi yanlışdır (12, s. 207). "Ha bular, bular" şeiri də Mücrüm Kərimin yox, Ululu Kərimindir (12, s. 210). Belə məlumatların sayını artırmaq da olar. Bunlar onu göstərir ki, Kərim adlı sənətkarların şeirləri, doğrudan da, bir-birinə az qarışmamışdır.

Ululu Kərim ustadnamələr müəllifidir. Təəssüf olsun ki, onun yaratdığı ustadnamələrin az bir qismi qorunmuşdur.

Aşıq Fətulla aşığın nə cür şagirdi ola bilərdi?

Göründüyü kimi, Aşıq Cəfər haqqında verilən məlumat çox səhiv və natamamdır.

Aşıq Cəfərin XX əsrin əvvəllərində və hətta XX əsrin 42-ci ilinədək yaşadığı məlum həqiqətdir. Bu barədə dəqiq məlumat və faktlar vardır. Aşığın atası 1922-ci ildə Naxçıvanın Şıxmahmud kəndinə köçmüşdür. Aşıq Cəfər təxminən 1883-cü ildə Zəngibasar (Qərbi Azərbaycan) bölgəsinin çobankərə kəndində anadan olmuşdur (50, s. 120). Aşığın nəslindən bu gün də Şıxmahmud kəndində yaşayanlar vardır. Onun yaxın vaxtlaradək qızının və oğlunun həmin kənddə yaşadığı bizə məlumdur. Bunlar Aşıq Cəfərin Şıxmahmud kəndində yaşayıb-yaratdığını təsdiq edən real məlumatlardır. Aşıq Cəfərin əldə olan şeirlərindən birində ata, anası haqqında məlumat verilir. Şeirə görə onun anasının adı Şaban xanım, atasının soyadı Məmişoğlu olmuşdur.

Şeirdə deyilir:

Aşıq Cəfər dərdə düşgün adamdı,

Dilin şəkər, dodaqların badamdı.

Anam Şaban, Məmişoğlu atamdı,

İstərsən xəbər al, bil, Səhnə xanım (16, s. 315).

Aşıq Fətullanın Mirbəşirin Səhləbad kəndində yaşayıb və yaxın illərdə dünyasını dəyişmiş bacısı oğlu aşıq-şair Mehdi Mehdiyevin vaxtilə mənə verdiyi məlumata görə, Aşıq Cəfər 1936-37-ci illərdə Şıxmahmudda yaşadığı illərdə şagirdi Aşıq Fətulla ilə Moskvada keçirilmiş Azərbaycan mədəniyyəti ongünlüyündə iştirak etmişdir. Eləcə də bundan sonra Aşıq Cəfər Fətulla ilə Azərbaycan aşıqlarının 2-ci qurultayını (1938) iştirakçısı olmuşdur. Bunlar da çobankərəli Cəfərin XIX əsrin 80-ci illərindən XX əsrin 42-ci ilinədək yaşadığını aydın göstərən məlumatlardır. Aşığın deyilənə görə şeirləri çox olub. Təəssüb ki, bunlardan çox az nümunə əlimizdədir. Bu şeirlər, eləcə də aşağıda verilən şeir parçası onun yaradıcı olduğunu təs-

diq etməkdədir.

Cəfərin taleyi dönməsin tərsə,
Külək əsib yelkənini çevirsə,
İki könül bir-birini sevirə,
Onun günahına batmaq olarmı?..

Aşıq Cəfər başqa bir gözəlləməsində deyir:

Leyli kimi calallıdı,
Məni Məcnun sandı gözəl.
əlində məzə şərbəti,
Məclisi dolandı gözəl.
Cismimi pərvayış edib,
Atəş tutub yandı gözəl.
Dövrə vurub şux yeriyir,
Gör necə də candı gözəl (16. s. 315).

Dili axıcı və yerində olan bu şeirin göstərilən mənbədə 3 bəndi nəşr olunub. Güman ki, bu şeir tam toplanmayıb. Ehtimal ki, şeir 5 bənddən ibarət olub. "Gözəl" adlı bu müxəmməs-gözəlləmə "Gəlin" adı ilə də nəşr olunub (28). "Gəlin" adlı şeirin bir bəndi unudulduğundan 4 bəndi verilib. "Gözəl" adı ilə verdiyimiz şeirlə "Gəlin" adlı müxəmməsi müqayisə etdikdə onların eyni olduğu məlum olur. Fərq ondan ibarətdir ki, "Gözəl" adlı müxəmməsdə şeir

Leyli kimi calallıdı,
Məni Məcnun sandı gözəl.

misrası ilə başlayır.

"Gəlin" adlı şeirdə qeyd olunan misranın yerinə aşağıdakı misra verilib:

əzəl ilqar verəsiydi, ildarından döndü gəlin.

Başqa bir fərq də ondadır ki, "Gözəl" adlı şeirin son bəndinin üçüncü misrası "Danışdıq, vədələşdik, gərək sözündən dönməsin" şəklində olduğu halda, "Gəlin" adlı şeirdə o misra "Danışdı mərdi-mərdana, gərək ilqardan dönməsin" şəklindədir. "Gözəl" adlı şeirin 2, "Gəlin" adlı şeirin isə 1 bəndi çatmır. çat-

aşılıq etməsə də, sazı çox yaxşı çalırmiş. Şeirləri nəsihətamiz ruhda olduğundan hələ sağlığında məclislərdə aşıqlar tərəfindən ustadnamə kimi oxunurmuş. ərəb-farsca təhsili varmış. Onun bəzi şeirləri də ərəb-farsca savadlı olduğunu göstərir. XIX əsrdə yetişmiş görkəmli aşıqlardan danışan Ə. Axundov da Ululu Kərimin savadlı olduğunu yazmışdır (3. s. 172).

Ululu Kərim aşiq şeiri tərzində gəraylı, qoşma, tənris nümunələri yaratmışdır. Sənətkarın cinas qafiyəli şeir yaratması, eləcə də sözləri müxtəlif mənalarda məharətlə işlətməsi onun Azərbaycan dilinin poetik imkanlarına yaxşı bələd olduğunu göstərir.

Ululu Kərimin doğum və vəfat tarixini dəqiq demək çətin-dir. F. Hüseynovun dediyinə görə o, 1905-ci ildən sonra evlənməmiş və təxminən 120 il yaşamışdır. Bizcə, bu məlumatda qeyri-dəqiqlik var. Doğrudan da, Ululu Kərim M. P. Vaqifin müasiri olubsa, onun doğum tarixi azı XVIII əsrin son onilliyinə təsadüf etməlidir. Bunu həqiqət kimi qəbul etsək, onda aşığın 1905-ci ildə 110-115 yaşı olmalıydı. Bu yaşda aşığın evlənməsi və övlad dünyaya gətirməsi ağıla batmır. çox yaşadığını nəzərə alsaq, aşığın ikinci dəfə evləndiyini qəbul etmək olar. Bu olubsa, 1905-ci ildən çox qabaq baş verib. F. Hüseynov 1906-cı ildə anadan olub. Şübhəsiz ki, qaynatası Kərimqulu yaşca ondan xeyli böyük olub. F. Hüseynovun dediyinə görə, Kərimqulu Ululu Kərimin oğlu imiş.

Toplanmış məlumatlar da Ululu Kərimin çox yaşadığını və ömrünün sonlarında kasıb həyat təzi keçirdiyini göstərir. El sənətkarının şeirləri Naxçıvan bölgəsilə yanaşı, Azərbaycanın digər yerlərində də vaxtilə aşıqların, şeir həvəskarlarının dil əzbəri olub. Demək olar ki, müasiri və xələfi olan aşıqlar el şairindən faydalanmış onun nəsihətvari şeirlərini məclislərdə ustadnamə kimi sevə-sevə oxumuşlar.

Ululu Kərimin şeirləri vaxtında yazıya alınmadığından çoxu itib-batmış, bəziləri də müxtəlif aşıqların adı ilə nəşr olun-

cavab və bir qədər də yumorlu danışığa malik olub. 80-85 ilə yaxın yaşayıb.

Naxçıvan aşığı mühiti ilə bağlı şıxmahmudlu Aşığı Məmmədli, Aşığı Qulu, Aşığı Ehsan, Aşığı Həsən, payızlı Aşığı əzim, Qaraxanbəyli kəndindən (Babək rayonu) Aşığı Bayraməli və başqalarının da adlarını çəkmək lazımdır. Bildiyimizə görə, vaxtilə Ə. Axundov Şıxmahmud kəndində yaşamış Aşığı Məmmədli Nəbiyevdən Aşığı Şenliyin yaratdığı "Lətif şah" dastanını yazıya almışdır. Aşığı Məmmədli də bu dastanı şıxmahmudlu Abdulladan öyrənmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvan aşığı mühiti onunla sıx əlaqəsi olan ətraf kəndlərlə çox bağlı olmuşdur. Çağdaş dövrümüzdə də regionda aşığı sənətinə meyli artır. Bəzi Uşaq Musiqi məktəblərində saz musiqisinin tədris olunması da istedadlı gənclərin meydana çıxmasına imkanı artırır. Aşığı Tural Bağirov Babək qəsəbə Uşaq Musiqi Məktəbində saz dərniyi aparır, el məclislərində çalıb-oxuyan gözəl ifaçı aşığıdır. Azərbaycan aşığılarının beşinci qurultayında (2008, sentyabr) iştirak edib.

1.2. Şahbuz aşığıları

Ululu Kərim. Ululu Kərimin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumatlar çox azdır. Olan məlumatlar da rəvayət və el-söz söhbətlərindən ibarətdir.

Deyilənə görə, Ululu Kərim Azərbaycanın keçmiş Zəngəzur qəzasının Ululu kəndində anadan olub. Vaxtilə mərhum folklor söyləyicisi F. Hüseynovdan yazıya alınmış məlumata görə, təxminən XX əsrin ilk illərində Ululu Kərim iki qardaşı ilə Şahbuz regionuna gəlmişdir. Qardaşlar Ağdüz deyilən yerdə bina etmişlər. Az sonra Şahbuzun Qızıl Qışlaq kəndinə köçmüşlər. El söz-söhbətinə görə Ululu kiçik kənd olub, sonralar dağıldığından xarabalığı qalır. Ululu Kərimin azı 120 il ömrü sürdüyü söylənilir. əsl peşəsi dəllək olub. El-el gəlmiş

mayan bəndlər əldə olmadığından onlar arasında fərqi olub-olmadığını demək olmur. Bəlkə, fərq var, ya heç yoxdu. Bir məsələ var ki, aralarında bəzi fərqlər olsa da, deyildiyi kimi, bunlar eyni şeirdir. Şeirinin orijinalının da "Gözəl" adlandığını güman edirik. Söylənən xatirələr də bunu göstərir. Şeirdə də gözələ müraciət olunur. Bunlar deməyə əsas verir ki, iki bəndi yazıya alınmasa da şeirin orijinalı "Gözəl" adı ilə verilmiş nümunədir. Şeirinin qeyd olunan misra

Leyli kimi calallıdı

Məni Məcnun sandı gözəl.

ilə başladığı da məntiqlidir. Bunu şeirin son bəndində "Danışdı mərdi-mərdana, gərək ilqarından dönməsin" misrası haqqında da demək olar.

İstər "Gözəl", istərsə də "Gəlin" adlı bu divani-müxəmməsdə aşığın gözələ estetik baxışı, gözəlliyi dərk edən səciyyə daşıyır. El aşığına şeirlərində axıcılıq, ritmik düzüm də yaxşıdır. "Beynəva" adlı şeir də belə nümunələrdəndir. Şeirdə deyilir:

Cəfər bu sözləri deyibən qanar.

Seyrəqiblər üzə baxsa utanar

Od tutub ürəyim alışıb yanar,

Ver ağzıma əmim dil, a beynəva.

Belə şeirlərdən biri də "Gözəllər" adlı qoşmadır. Deyilənə görə, Aşığı Cəfər bunu rast gəldiyi üç gözələ həsr edib. Buna görə şeiri "Üç gözəl" adlandıranlar da var. Qoşma təbii ki, beş bənddən ibarət olub. Amma şeirin bir bəndi unudulduğundan yazıya almaq mümkün olmayıb. Şeirinin birinci bəndində aşığı qarşısına çıxan gözəlləri tərif edir:

Al-yaşıl geyinib çıxdı qarşıma,

Yeriyir naz ilə dəstə gözəllər.

Xudam sizi nə xoş gündə yaradıb,

Qurbanam siz kimi dostu gözəllər.

Al-yaşıl geyinib naz ilə yeriyən gözəllərə aşığı özünü qur-

ban eləyir və onları dost adlandırır.

Şeirir ikinci bəndi göstərir ki, aşıq doğrudan da, şeiri üç gözəlin şərəfinə söyləyib. Onları dəstə adlandırsa da, saylarının 3 nəfər olduğunu qeyd edir:

Qəvvas olan duz çıxarır dərinədən,
Aşıq olan keçər başı sərindən,
Üçünüzü seçməyəm bir-birindən
Qaymaq dodaq, ağız püstə gözəllər.

Şeirir son bəndində aşıq gözəllərin yolunda var-yoxunu tökməyə, nöker kimi onların zəhmətin çəkməyə hazır olduğunu bildirir, "gözü üstə" xoş gəldin deyir:

Yəqin bilin var-yoxumu tökərəm,
Gözəllərin zəhmətini çəkərəm,
İsmim Aşıq Cəfər sizə nökerəm,
Xoş gəldiniz gözüm üstə gözəllər.

Aşıq Cəfər "Ziyad-Şövkət" adlı dastan yaratmışdır. Dastanda aşıq demək olar ki, öz şeirlərindən istifadə etmişdir. □□□□n haqqında əsərin müvafiq fəslində bəhs olunacaqdır.

Xatirələr və el arasında yaşayan söhbətlər Aşıq Cəfərin bir neçə aşığın ustadı olduğunu təsdiq etməkdədir. Bunlardan 4-ünün adlarını qeyd etmək olar. Aşıq Fətulla, Aşıq Hidayət, Aşıq Abdulla, Aşıq Qulu. Bizcə, şıxmahmudlu Aşıq Həsənin də ustadı Aşıq Cəfərdir.

Aşığın "Kimi", "Olarmı?", "Səhnə xanım", "Gözəl" adlı şeirləri yaxşı sənət nümunələridir (16 , s. 314-316). Onun şeirlər dəftərinin olduğu haqqında məlumat var. Bu dəftər hələki əldə edilməyib. əldə edilərsə, aşığın yaradıcılığı haqqında əlavə məlumatın verilməsinə imkan yaranar. Bununla belə şübhə yoxdur ki, XX əsr Naxçıvan aşıq mühitinin ən tanınmış nümayəndəsi Aşıq Cəfər olmuşdur.

□□□n aşağıdakı şeirləri də bunu göstərir:

Qızlar durub xan Arazın başında,
Eybi yoxdu kipriyində, qaşında.

"Getmə", "Olmasın" şeirləri də aşığın az da olsa, yaradıcılığa malik olduğunu göstərir.

Aşıq Vəli. Aşıq Vəli Quliyev təxminən 1902-ci ildə Ordubad bölgəsinin Tivi kəndində anadan olub. Uşaq vaxtından aşıq şeirinə maraq göstərib. Aşıq söhbətlərini və bəzi xalq dastanlarını bilib. Ara-sıra şeirlər yazıb. Ömrünün bir hissəsini Cəsməbasar kəndində (indiki Babək rayonu) yaşayıb. El arasında el şairi və aşıq kimi tanınıb. Onun iki şeiri əlimizdədi. Bunlardan "Gəlmişəm" adlı qoşma "əshabu-kəhfə" həsr olunub. Şeirir bir bəndində deyilir:

Ağıl yaşda deyil, o da başdadı,
Qələm qüdrət çəkib, o da qaşdadı,
Mözüat görsənib, o da daşdadı,
Ocaq deyib ziyarətə gəlmişəm.

Aşıq "Dönmür" adlı gəraylısında deyir:

Dəvələri gəlir düzdən,
Yükün tutub alı-bezdən,
Sənin kimi ala gözdən
Mən dönürəm, könül dönmür.

yaxud:

Dəvələri gəlir başdan,
Yükün tutub al-qumaşdan,
Sənin kimi qələm qaşdan,
Mən dönürəm, könül dönmür.

Aşıq Vəli ilə 1987-ci ildə evində görüşüb söhbət etdik. Hiss olundu ki, vaxtilə aşıq şeiri, söz-söhbəti bilirmiş. Lakin qoca və xəstə olduğundan yaddaşı çox zəifləmişdi. O, təxminən 90 yaşında vəfat etdi.

Aşıq Dədəkişi. Aşıq Dədəkişi təxminən 1890-cı ildə Naxçıvan bölgəsinin Zeynəddin kəndində anadan olub. Bir müddət bu kənddə yaşadıqdan sonra köçüb qonşu Kərimbəyli kəndində yaşamışdır. Aşıq şeir və söhbətlərini, ara-sıra qoşduğu kiçik şeirləri qavalda çalıb oxuyarmış. Deyilənə görə, hazır-

canını "odlara yandıran" aşiq, dördüncü misrada ömrü "gözəllər üstə tərkiyə" yir.

Deyilənlərə əsasən, belə qənaətə gəlmək olur ki, Aşiq Fətulla çox az ömrü sürsə də, qısa vaxtda özünü yaradıcı və yaxşı ifadəçi aşiq-sənətkar kimi tanıtmışdır.

Aşiq əsədulla. Hüseynov əsədulla Hüseyn oğlu 1909-cu ildə Cəhri kəndində (indiki Babək rayonu) anadan olub. Uşaq yaşlarından aşiq şeirinə, sənətə həvəs göstərmişdir. Aşiq şeirini qavalla çalır oxuyurmuş. Məclislərdə, toy-düyünlərdə daha çox Aşiq Fətulla ilə iştirak etmişdir. Aşiq əsədulla məhəbbət dastanlarını da bilirmiş. 1941-ci ilin iyul ayında cəbhəyə gedib. Müharibədə iştirak edəndə də Aşiq əsədulla şeirlər yazıb cəbhə yoldaşlarını ruhlandırılmışdır. Aşiq 1943-cü ilin avqust ayında həlak olmuşdur. Məzarının harada olduğu məlum deyil.

Deyilənə görə, aşığın müharibədən qabaq və müharibə illərində yazdığı şeirlərin bir qismini özündə mühafizə etmiş məktubları yanğıın nəticəsində məhv olmuşdur. Aşığın bacısı oğlu Kərəm əsgərov uşaqikən anasından eşidib hafizəsində saxladığı 3 şeiri-"Gətmə", "Olmasın", "Qurban gəlmişəm" adlı qoşmaları bizə təqdim edib.

Aşığın məhəbbət mövzusunda yaratdığı "Qurban gəlmişəm" şeiri yeddi bənddən ibarətdir. Şeirin mövzusu, ideyası, üslubu yerindədir.

Aşiq şeirin birinci və sonuncu bəndində deyir:

Naxçıvandan yol eyləyib elinə,
Mərmər buxağına qurban gəlmişəm.
Yolunda keçmişəm şirin canımdan,
Lalə yanağına qurban gəlmişəm.

Demə, Aşiq əsədulla qocadı,
Qarlı dağlar qarsız dağdan ucadı.
Canım-gözüm təmiz söhbət necədi?
Bu gün otağına qurban gəlmişəm.

Həddi-buluq on dörd-on beş yaşında,
Sanasan dağların maralı kimi.

yaxud:

Aşiq Cəfər burda qoydu nişana,
Ayrılıq həsrəti kar eylər cana,
Sınəmə gəlibdi bir neçə xana,
Deməsəm, qalaram yaralı kimi.

"Səhnə xanım" adlı şeirində deyilir:

O qələm qaşların canımı aldı,
Qıya baxıb bu cismimə od saldı.
Məşuqun üç gecə mehmanın oldu.

Qurban olsun sənə el, Səhnə xanım (16, s. 314,315).

Buradək deyilənlər bir daha təsdiq edir ki, Aşiq Cəfər XX yüzilliyin birinci yarısında Naxçıvan aşiq mühitinin ən tanınmış nümayəndəsidir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 1938-ci ilin mart ayının 12-də Naxçıvanda şairlərlə birlikdə aşıqların keçirilmiş konfransında 50-dən çox aşiq, el şairi, nağıl və dastan söyləyənlər iştirak etmişdir. Konfransda "Aşıqlar İttifaqı" yaradılmış və ittifaqın idarə heyətinə Naxçıvan aşıqlarından Aşiq əziz, Aşiq Sultan, Dədəkişi, Aşiq Fətulla və b. üzv seçilmişlər (52. s. 131).

Aşiq Fətulla. Aşiq Fətulla 1910-cu ildə Dərələyəz bölgəsinin Novlar kəndində İbad kişinin ailəsində doğulub. Balacaikən Naxçıvanın Şıxmahmud kəndinə köçmüşlər. Fətulla deyildiyi kimi, bu kənddə yaşamış Aşiq Cəfərin şagirdi olmuşdur. 1928-ci ildən müstəqil aşıqlıq etmişdir. Aşiq Fətulla ucaboy, enlikürək, zil səslili, xoşagəlim bir insan idi. Çox dastanı əzbər bilmiş, aşiq və saz havalarını məharətlə çalır. El arasında Aşiq Fəti adı ilə də tanınmışdır. Ü.Hacıbəyov onun ifa etdiyi aşiq havalarının cədvəlini tərtib etmişdir. Aşiq 1936-1937-ci illərdə Moskvada iştirak etdiyi ədəbiyyat və incəsənət öngünlüyündə tərifnamə və mükafata layiq görülmüşdür. "Aşığın səsi" (tərtibçi M. H. Təhmasib) kitabında onun şeirlə-

rindən nümunələr verilmişdir. Onun bir neçə şeirinin əldə olunmasında bizə Mirbəşir rayonunda yaşamış aşiq-şair Mehdi müəllim köməklik etmişdir. Bu şeirlərə əsasən onun aşiq şeirinin divanı, müxəmməs, qoşma, təcnis, cığalı təcnis, gəraylı kimi şəkillərində nümunələr yaratdığı aydın olur. Aşiq poeziyasında geniş yayılmış qoşmanın oynaq, xoşagəlim nümunələrindən biri qoşa yarpaq qoşmadır. Aşıqlar buna haça qafiyəli qoşma da deyirlər. Fətullanın yaratdığı "Gərəkdir", "Məndədir" rədifli şeirləri belə nümunələrdəndir. Aşiq bir bənddə deyir:

Bir xoş camallının, gülər üzlünün,
Fərhad külünlünün, şirin sözlünün,
Vaqif övqatının, əsli gözlünün,
Ölməz sənətinin dağı məndədir.

Bənddən görünür ki, Fətulla "Fərhad-Şirin" dastanına, klassiklərdən Nizami, Vaqif kimi böyük sənətkarların yaradıcılığına bələd imiş, şeirlərindən nümunələr bilirmiş.

Aşığın yaradıcılığı çox qısa bir dövrə-1928-1940-cı illərə təsadüf edir. Onun ölümü də müəmmalı olmuşdur. Keçmiş müharibə iştirakçılarından bəzilərinin dediyinə görə, Fətulla döyüş səngərinin sakit bir dövründə əsgərləri ruhlandırmaq üçün silahı sinəsində saz kimi tutub "Qəhrəmani" havası üstə bir aşiq havası oxumuşdur. Bunu başa düşməyən rus zabiti atəş açıb aşığı vurmuşdur. Beləliklə, aşiq qəfil və gözlənilməz güllənin qurbanı olmuşdur.

ədəbiyyatlardan birində Aşiq Fətullanın anadan olduğu tarix 1920-ci il göstərilib. Bu, aşığın doğum tarixi deyil. Heç bir əsas olmadan sənətkarın həmin ildə Şıxmahmud kəndində (Babək rayonu) anadan olduğu qeyd olunub. Deyildiyi kimi, aşığın uşaq ikən ailəsi Şıxmahmud kəndinə köçmüşdür. Bu 1918-20-cı illərə təsadüf edir. Bu illərdə ermənilər azərbaycanlı əhaliyə qarşı qırğın törətdiklərindən Fətullanın atası da Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistan) Şıxmahmud kəndinə köçməyə məcbur olmuşdur. Aşiq Fətulla 1928-ci ildə aşıqlığa

başlayanda 18 yaşında idi. Yuxarıda göstərilən mənbədə aşığın ölüm tarixi də dəqiq deyil. Ona görə dəqiq deyil ki, aşığın ölümü 1943-cü ildə yuxarıda qeyd olunan səbəbdən baş vermişdir. Sovet hakimiyyəti illərində mətbuat və kitab səhifələrində aşığın ölümünün səbəbi göstərilməmişdir. Bu illərdə yazdığım məqalələrin birində aşığın ölüm səbəbini açıqlamaq mümkün olmadığından onu müharibənin törətdiyi faciələrdən biri kimi qeyd etməyə məcbur olmuşduq (60).

Aşiq Fətullanın şeirlərinin çoxu əldə edilməmişdir. Onun şeirlərinin bir qismi keçmiş sovet hakimiyyətinin siyasi, ideoloji təbliqatı ilə bağlı olmuşdur. Bunlardan fərqli olaraq aşığın şeirlərinin bir qismi sənətlə bağlı yaradılmışdır. Onun şeir örnəkləri sırasında "İstər könlüm", "Dodaq-dodağa", "Züflərin", "Yan barı", "Daşdaşa", "Meydanı", "Bənzər", "Allı qız", "Gözəl" kimi nümunələr diqqətəlayiqdir (16, s. 316-320).

"Züflərin" adlı şeirdə deyilir:

Bir ala gözlüyə nəzər elədim,
Darayıb tökübdü yana züflərin.
Halqa-halqa, dəstə-dəstə, çinbəçin,
Yaxşı düzüb dal gərdana züflərin.

Aşiq Fətulla gənc yaşlarından dastan söyləyən olmuş, aşiq şeirinin əksər janrında şeirlər yaratmışdır. O da, ustadı Aşiq Cəfər kimi gözəllərə şeir həsr edib. Bu şeirdə Aşiq Cəfərin "Gözəllər" şeirinin təsiri hiss olunur. Lakin Aşiq Cəfərin şeirindən fərqli olaraq burda gözəllərin dəstəsi üç yox, beş nəfərdir. Gözəllərə özünün fərdi estetik zövqünə uyğun tərifi söyləyən aşiq şeirin aşağıdakı bəndində deyir:

çox çəkmişəm gözəllərin cəfasın,
Heç görmədim bir gözəlin vəfasın,
Ay Fətulla, canın odlara yansın
Ömrü tərək eylədin gözəllər üstə.

Aşiq şeirin birinci misrasında gözəllərin cəfasın çəkilirdi, ikinci misrada onlarda vəfa görmədiyini deyir. Üçüncü misrada

Tək matanın baha sat,
Qədri bilinən yerdə
Ayaq dirə, baha sat.

yaxud:

Qoy qalsın!
Doldur qəlyan, qoy qalsın,
Sözün keçməyən yerdə
Ürəyində qoy qalsın.

Verilən nümunələrdə nəsihətvari fikirlər ifadə olunur. Öyüd-nəsihət aşığın şeirləri üçün səciyyəvidir. Bunu onun "Olmaz" adlı qoşmasından da görmək olur. Şeirinin iki bəndi məlumdur. Bəndlərdə deyilir:

Heyif deyil çuğul gələ, bac ala,
Bir adam ki, könlü, gözü ac ola,
Ya bir divar bünövrədən kəc ola
Başı ərşə qalxsa, dibi düz olmaz!

Aşıq yerləşində işvə-naz olmaz,
Toyud uçmaq ilə gəlib qaz olmaz,
Aşıq Abbas ölsə aşıq az olmaz
Bir gülünən bahar olmaz, yaz olmaz!

Birinci bəndin 3-4-cü misralarındakı fikrə həmahəng olaraq Xəstə Qasım özünün eyni rədifli qoşmasında demişdir:

Bir hörgü ki, binəsindən kəc ola,
Başı ərşə dəysə, dibi düz olmaz (35, s. 10).

Xəstə Qasımın belə misraları atalar sözü kimi səslənir. Aşıq Abbas da Xəstə Qasımın bu misrasını çox az dəyişərək şeirində işlətməmişdir. Aşığın "Olmaz" adlı bu qoşmasında Xəstə Qasım ruhu və şeirinin təsiri aydın hiss olunur. Aşıq Abbasın "İstərəm" şeirinin üslubu da Xəstə Qasımın "Ola" adlı şeirinin üslubuna yaxındır.

Aşıq Abbas deyir:

Bir otaq istərəm, tamam buxarı,

üçüncü misrada 6666 rəqəmi qurandakı ayələrin sayına uyğundur. Bunlar da dörd dəstə halında bağlanıb.

İkinci bəndin birinci misrasında "Hər zaman qurulu bir çadır otaq" dedikdə yerin göy qübbəsi, göy örtüyü nəzərdə tutulur. İkinci misrada ilin dörd fəsil, hər fəslin üç aydan, üçüncü misrada ilin on iki ay, yaxud qırx səkkiz həftədən ibarət olduğu söylənir. Üç yüz altmış rəqəmi də təxminən ilin günlərinin sayını göstərir.

Deyilənə görə, Ululu Kərim Şahbuzun yaylaqlarında, dağlarında çox olmuş, onların bəzilərinə şeir də həsr etmişdir. Bu mənada onun səkkizlik ölçüdə yaratdığı "Keçilin yaylağında" şeiri belələrinəndən biridir.

Ay camaat, möcüz gördüm,
Mən Keçilin yaylağında.
Süsən, sünbül, tər bənövşə,
Qız Keçilin yaylağında.
Ust yanında Toxlu qaya,
Axar-baxarları çaya,
Gözəlləri ağca-maya
Söz Keçilin yaylağında.

Ululu Kərimin yaradıcılığında tənqis də yer tutur. Azərbaycan dilinin incəliyini, gözəlliyini duyan, sözləri müxtəlif mənalarda bacarıqla işlədən sənətkarın tənqisləri, şübhəsiz ki, çox olmuşdur. Onun vaxtilə Şahbuz rayonunun Yenikənd sakini M. Nəcəfovdan yazıya alınmış bir neçə şeirindən biri də tənqisdir.

"Təkətək" adlı şeirin iki bəndində deyilir:

Bülbülün harayı bu dağa düşmüş,
SİNƏN çalınçarpaz budğa düşmüş
MƏCNUN tək məskənim bu dağa düşmüş
KƏST eyləyəm pünhan yerdə təkətək.

Kərim deyər, yarələrim yarədən,

Xəstə cismim sızıldarsan yarədən,
Yeri, göyü, ərşi-kürsü yarədən,
Müşkülüm var, yet dadıma təkəmək.

Ululu Kərim ərəb-farsca savadlı olsa da, onun dini təhsil aldığı demək çətinidir. Bu bərədə əldə elə bir məlumat yoxdur. Ancaq "Benamaz" adlı şeir aşığın dindən xəbərdar olduğunu göstərir. Adı çəkilən beş bəndlik qoşmanın birinci bəndində deyilir:

İstədim ki, bir bağ salıb oturam,
Burdan gəldi keçdi bir yol benamaz.
Bir bağça bəslədim barın yemədim,
Səbəb ona su bağladı benamaz.

Son bənddə də sənətkar vacibətini öyrənib namaza çatmağı tövsiyə edir:

Gəl vacibat öyrən bəlalı dilim,
əcəldə mürvət yox, qorxuram ölüm,
Bu sözləri dedi Ululu Kərim,
İnanmırsan çat namaza benamaz.

Namaz qılmayana irad tutan, ona vacibətini öyrənib namaza çatmağı tövsiyə edən aşıq, şübhəsiz ki, dindən xəbərsiz ola bilməzdi.

Onu da deyək ki, aşığın Şahbuz bölgəsinə gəlişi XX əsrin əvvəlinə təsadüf edirsə, eləcə də 120 il yaşadığı deyilsə, onun anadan olduğu tarix XVIII əsrin son onilliyinə düşür. Yaxud aşığın Şahbuza gəlişi göstərilən vaxtdan əvvəl olubsa, onda doğum tarixi bir qədər də qabağa düşər ki, bu da el şairinin M.P. Vaqifin müasiri olduğu fikrini təsdiq etmiş olar.

Ululu Kərimin gəraylı, qoşma, təniz, qıfılbənd, müxəmməs formalı şeirləri, əxlaqi-didaktik məzmunlu ustadnamələri onun, doğrudan da, ustad-yaradıcı sənətkar olduğunu təsdiq edir. Bu şeirlərdə insan həyatının təcrübəsindən doğan etibar, səmimiyyət, müdriklik kimi yüksək keyfiyyətlərin ifadəsi əsas yer tutur.

Zaqafqaziyanın İrəvan, Tiflis, Gəncə, Bakı və başqa yerlərini gəzmiş, bu yerlərdəki adət-ənənələrlə yaxından tanış olmuş və Ordubada qayıtmışdır. Bundan sonra xalq şeiri tərzində şeirlər yazan sənətkar aşıqlıq etməyə başlamışdır. 1927-ci ildə Bakıya tədbirə dəvət olunanda onun həyat və yaradıcılığı haqqında "Dan ulduzu" jurnalında yığcam məlumat da verilmişdir.

İ. Mollayev sonda aşığın "Oğul", "çünki" adlı iki şeirini çap etdirmişdir (47).

Bu məlumata görə isə, Aşıq Abbas Dəhri 105 il ömr sürmüşdür. Bu məlumat birinci ilə müqayisədə həqiqətə daha çox uyğundur.

Aşıq Abbas Dəhrinin məlum olan şeirlərindən "Oğul" adlı şeiri də maraqlıdır. Üç bəndlik şeirin birinci bəndi xoryad, ikinci bəndi 11-lik, üçüncü bəndi cinas bayatı şəklindədir.

Fənar gəzər,
Ay doğar, fənar gəzər.
İgid ki, yoxsul oldu
Dost-qohum kənar gəzər.

Cahil var ki, həqiqəti əlində
Mərifət kasası vardır əlində
Namərd oğul mərd atanın yerində,
Heç olmasa olduğundan yaxşıdır!

Deyirəm yaxşı ata,
Pulu ver yaxşı, ata
Oğul naxələf oldu
Neynəsin yaxşı ata?

Bu şeir forması aşığın özünəməxsus seçimidir. Bəndlər arasındakı fikir əlaqəsi onları birləşdirir.

Güman edilir ki, aşığın yaradıcılığında xoryad şeiri də müəyyən yer tutmuşdur.

Baha sat!

Gəmiçi qardaş, yavaş sür,
Gəmidəki qız bizimdir.

Gəminin yükü qovundu,
Gəmi gəmiyə toxundu.
Gəmiçi qardaş yavaş sür
Gəmidəki qız qohumdu□
Gəmiyə vurdular qəndi,
Gəmi gəmiyə dirəndi.
Gəmiçi qardaş, yavaş sür,
Gəmidəki qız Gültəndi□.

Deyilənə görə, Aşıq Abbas savadlı, dünyagörüşlü şəxslərdən biri olmuş, ərəb, fars dillərini yaxşı bilmişdir. Onun 1838-ci ildə Ordubadda yaradılmış "əncüməni-şüəra" ədəbi məclisinin fəal üzvlərindən biri olması da bunu göstərir.

El sənətkarının "Ordubadım", "Oğluma nəsihət", "Novruz", "Nazənin" adlı şeirlərinin olduğu da məlumdur. Bu şeirlərdə dərin mənə, ictimai məzmun, satira və yumor diqqəti cəlb edir.

C. Rəfiyev aşığın 1932-ci ildə Şamaxıda (Şəmkir-Y. S) 135 yaşında vəfat etdiyini yazmışdır. Bu məlumata görə aşığın təvəllüd tarixi 1797-ci ilə təsadüf edir. Lakin bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Yuxarıdakı məlumata görə aşıq 1930-cu illərdə məclis keçirmiş. 130-135 yaşında aşığın məclis keçirməsi real görünür. Bu yaşda aşığın məclisdə çalıb oxuması necə deyirlər çox çətin işdir. Buna onun fiziki imkanı və yaddaşının durumu imkan verməz. Bizcə, aşığın yaşı dəqiq göstərilməyib.

Aşıq Abbas haqqında İ. Mollayevin də məlumatı maraqlıdır. Onun yazdığına görə, Abbas təxminən 1827-1828-ci illərdə anadan olmuşdur. 19 yaşında "əncüməni-şüəra" məclisinə dəvət olunmuş, "Dəhri" təxəllüsü ilə o, qəzəllər yazmışdır. İslam dini-təriqətçilərinin təzyiqilə məclis bağlanmışdır. Abbas 45 yaşınadək Cənubi Azərbaycanın ələmdar, Təbriz, Xoy,

Araşdırmalar təsdiq edir ki, Ululu Kərimin yaradıcılıq dövrünün son mərhələsi Şahbuz aşıq mühitilə bağlıdır. Aşıq haqqındaki söhbətlərin, yazıya alınmış və nəşr olunmuş bəzi şeirlərin tədqiq və təhlili deməyə əsas verir ki, o təkcə göstərilən bölgədə deyil, Azərbaycan aşıq sənətinin yayıldığı geniş məkanda tanınmış sənətkardır.

Aşıq Nəcəfali. Aşıq Nəcəfali Şahbuz rayonunun Kükü kəndində anadan olmuşdur. Anadan olduğu və vəfat etdiyi illər haqqında məlumat yoxdur. Onun haqqında belə məlumat verilmişdir: "XIX əsrin ikinci yarısında yaşayıb- yaratmışdır. Həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat azdır. Qoşma, bayatı, gəraylı, müxəmməs, təniz və s. janrlara tez-tez müraciət etmişdir. Dastan yaradıcılığında öz dəsti-xətti ilə seçilmişdir" (50, s. 38). Təəssüf ki, onun bu məlumatda göstərilən janrlarda şeirlərindən birinin də adı çəkilmir. Eləcə də yaratdığı dastanların, yaxud dastanın adı qeyd olunmur. Belə olubsa, dastan və şeir adlarının verilməsi lazım idi. əks halda, yuxarıdakı rəyi vermək məntiqi görünür. Belə halda, aşığın dastan yaratması haqqında söz demək çətinidir.

Güman edirik ki, Aşıq Nəcəfali yaradıcı aşıqdan çox ifaçı olub. Məclislər keçirib, dastanlar ifa edibdir.

Aşıq Mirzalı. Aşıq Mirzalı Şahbuz rayonunun Yuxarı Qışlaq kəndində yaşamışdır. Anadan olduğu və ölüm tarixləri haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Deyilənlərə görə, təxminən XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin 30-cu illərində yaşamışdır. Sazda yaxşı çalıb oxuyan ifaçı aşıq kimi tanınmışdır.

Biçənəkli İsmayıl. İsmayıl 1889-cu ildə Şahbuzun Biçənək kəndində anadan olmuş və 1974-cü ildə vəfat etmişdir. Onun "İsmayıl və Məstan", "Qacaq Qardaşxan və Qırçın" adlı məhəbbət dastanları var. İsmayılın şeirlərində dostluq, sədaqətli olmaq, yaxşılıq etmək kimi hissələrin ifadəsi əsas yer tutur:

Ay ağalar, sizə deyim,

El yıǵılsa, güclü olar.
Körpü salan, yol çəkdirən,
Həmişəlik yadda qalar.

El şairinin şeirləri bayatı, aǵı, gəraylı janlarında olmuşdur.

Aşiq İslam. Aşiq İslam 1898-ci ildə Biçənək kəndində anadan olub. El-el gəzib aşıqlıq etməsə də, sazda çalıb oxumuş və yaxşı səsə malik olmuşdur. Şeir və dastan □□□□□□□□□□ malik olmuşdur. Prof. S. Vəliyevin yazdığına görə, "İslam və Ceyran", "Fərhad və Nazlı" dastanlarını yaratmışdır. Birinci dastanı öz adı ilə bağlamışdır. Şeirlərində eşq, sevgi hissləri ifadə olunmuşdur. Şeirlərindən birində uca dağları, sərin bulaqları ilə seçilən "Batabat" yaylağını tərənnüm etmişdir:

İslam deyir, bulaqlarda gözüm var,
Ta əzəldən söhbətin var, sözün var,
Yaraşlıq dağların var, düzün var,
Xəstə tapar burda dözüm, Batabat.

Məlumdur ki, 1918-1920-ci illərdə doğma torpaqlarımıza göz dikmiş ermənilər Naxçıvan bölgəsində də günahsız mülki əhaliyə qarşı soyqırım törətmişlər. Qardaş Osmanlı dövləti çətin günlərdə xalqımızı erməni-daşnaq qırğınından xilas etmişdir.

Aşiq İslam şeirlərində türk xalqının çətin anda xalqımıza, o sıradan Naxçıvan bölgəsinə etdiyi qardaşlıq köməyindən bəhs edir, onlara hüsn-rəğbətini ifadə edir:

Türkümlə özün vurdu çaya,
Keçdi Arazdan bu taya,
Qardaşım çatdı haraya,
Dosta can qurban eylədi.

Andranik görə□□□ə bunu,
İtirdi ipin ucunu,
Yerə soxdu buynuzunu,
Özünü peşman eylədi.

Gedin məndən edin siz ona bəyan.

Bir otaq istərəm-tamam buxarı,
Ustasın istərəm, çəkə yuxarı.
Bir oğlan istərəm mahud çuxalı,
Yar yolunda düz ilqarın istərəm.
Bir otaq istərəm hamamə yaxın,
Sağına-soluna həmayil taxım.
Yar gəlib-gedəndə boyuna baxım,
Mən mahalın sərvə yarın istərəm.

Bir otaq istərəm-tamamən şüşə,
Ustasın istərəm tuta gümüşə.
Bir oğlan istərəm-buğu bənövşə,
Onun üçün mehmandarın istərəm.

əhmədxan qızıyam, boyum sərvənaz,
Göllərə tökülür, ordək ilə qaz.
Qırx ağacdan, qırxağaca payəndaz,
Hindistanın al qumaşın istərəm.

Qırx atlı istərəm, atları kəhər,
Qızıldan bazubənd, gümüşdən yəhər.
Bir ucu Xoy olsun, bir ucu əhər,
Başlıq üçün Xoyun varın istərəm.

Bu qoşmanın hamısı deyil" (56, s. 184-185).

Təəssüf ki, qoşmanın ardını yazıya almaq mümkün olmayıb. Bu qoşma Aşiq Abbas Dəhrinin ustad sənətkar olduğunu sübut edir. Bundan başqa aşığın şeir yaradıcılığından daha iki şeir nümunəsi verilibdi. "Gültən" adlı şeir bir türk qızına həsr edilmişdir.

Gəminin yükü üzumdür,
Gəmi gəmiyə düzumdür.

lər yazmış, muğam sənətinə yaxından bələd olmuşdur (50, s. 130). İkinci bir mənbədə-"Azərbaycan" jurnalında nəşr olunmuş bir məqalə isə əhatəli olmasa da, aşığın tərcümeyi-halı və ədəbi yaradıcılığı haqqında müəyyən təsəvvür yaradır (56, s. 184-185). Məqalə müəllifi C. Rəfiyevin yazdığına görə o, dəfələrlə Aşıq Abbasın məclislərində olmuş, onun sazının, sözünün sehrinə düşmüş, sənətinin ecazkarlığının şahidi olmuşdur. Digər tərəfdən o, bu məlumatların bir qismini Aşıq Abbasın ana tərəfdən qohumu olan Ordubad şəhər sakini Məmməd Axundovdan əldə etmişdir.

Göstərilən mənbədən məlum olur ki, Aşıq Abbas həm yaradıcı, həm də mahir ifaçı aşiq olmuşdur. O, ifa etdiyi qoşmaların çoxunu özü yazmış, özü də havasını bəstələmişdi. Məclislərdə bədahətən şeir qoşmaq onun adəti olub.

Aşıq Abbasın uşaqlıq və gənclik illəri Dəstə kəndində keçmişdir. Sonra o, Şimali və Cənubi Azərbaycanın çox yerlərində olmuş, gözəl məclislər aparmışdır. Ordubad şəhərində də yadda qalan çox məclislər keçirmişdir. Xüsusilə Ordubadın Ştirləng məhəlləsində qalayçı Qulamın evində belə məclislər çox qurulmuşdu.

Aşıq Abbas İran Azərbaycanına səfərlər edib məclislər keçirərkən çox qoşmalar oxumuşdu. Belə qoşmalardan biri "Qızın elçilərə şərti" adlanır. Bu barədə C. Rəfiyev yazır: "Abbas dayı bu qoşmanı İranın Xoy şəhərində əhmədخان adlı bir varlının qonşuluğunda yaşadığı vaxt yazmışdı. Bu adamın Züləldan adlı yeganə bir qızı varmış. Onu əhər qəsəbəsindən Ağaxan adlı ortabab bir mülkədar oğlu istəyir. Elçilər gələndə qız onların qarşısına ağır şərtlər qoyur və bununla onu demək istəyir ki, mən o adamın tayı deyiləm. Abbas dayı bu əhvalatı belə qələmə alıb:

əhmədخان qızıyam adım Züləldan,
Qəm-qüssə bilmədim ömrümdə bir an.
Elçilər göndərir mənə Ağaxan,

Qan qardaşlar dilləşdilər,
Yağularla gücləşdilər,
İslam deyir, birləşdilər
Dığa özün ram eylədi.

Aşıq İslamın qardaşı İsmayilla, Aşıq Məmmədcəfərlə, şair Surxayla deyişmələri də olmuşdur (72, s. 281). Aşıq İslam 1984-cü ildə vəfat etmişdir.

Aşıq Hidayət. Aşıq Hidayət də 1937-ci ildə Bicənək kəndində anadan olub. Aşıqlıq sənətini atası Aşıq İslamdan öyrənib. O, məlahətli, ürəyə yatan səsə, özünəməxsus ifaçılıq tərzinə malik idi. Aşıq Hidayətin məclislərində bu sətrlərin müəllifi də çox iştirak edib. Aşığın ifasında mahnı və rəqsin, oyun və mimikanın sintezi gözəl alınır. Aşığın qardaşı S. Vəliyev də sazda çalıb oxumağı ondan öyrənmişdir. S. Vəliyev yazır ki, Aşıq Hidayət "Naxçıvan gəraylısı", "Şahbuz laylası" adlı saz havaları yaratmış, qoşma və gəraylılarında gözəllərin tərifini, davranış və xarakterlərini vermişdir (72, s. 281). "Dedim" adlı gəraylıda deyilir:

İçimə yanar od saldı,
Dil tutuldu, göz qaraldı,
Ağzı püstə, dodaq baldı,
Süzüşünə ceyran dedim.

Gözəl sözlüm, boyu bəstə,
Hər nə desən bu göz üstə,
Hidayəti etmə xəstə,
İzin olsa, imkan dedi.

Aşığın qoşmalarından birində Şahbuz dağları vəsf olunur:
əyrıqar, Salvartı, çaldaq qoşadır,
Baxdıqca onlara bir tamaşadır,
Öz qoynunda doğmaları yaşadır,
Qoymaz gavurları yaxına dağlar (72, s. 282).

Aşıq şeirin bu bəndində bölgə dağlarının əzəmətli gö-

rünüşünü, onların doğmaları qoynunda yaşadıb, düşməni yaxına buraxmayan qorxmazlıq, mərdlik simvolu olduğunu tərənnüm edir.

Bunlar onu deməyə imkan verir ki, Aşıq Hidayət yaxşı ifaçılıq qabiliyyətinə malik olmaqla müəyyən qədər də yaradıcı aşıq olubdur.

Aşıq Fərrux. Aşıq Fərrux 1937-ci ildə bölgənin Kükü kəndində anadan olmuş və özünün dediyinə görə, aşıqlığı şəkili (Sisyan rayonu) Aşıq Elmandan, cəhrili Aşıq Südeybdən və şıxmahmudlu aşıq Ehsandan öyrənib.

Bu sətirlərin müəllifinin tanıdığı Fərrux xoş avazlı səə malik bir aşıqdır. Onun övladları da sazda çalıb-oxumağa qadirdi. Vaxtilə bunun şahidi olmuşuq.

S. Vəliyevin yazdığına görə, aşıq çox xalq dastanlarını və şeirlərini əzbərdən bilir. Özünün də müxtəlif çeşidli şeirləri vardır. Bunlarda dünyanın vəfasızlığı, insanların dostluğu, namərduyi, gözəllərin vəfalılığı-vəfasızlığı illə bağlı fikirlər ifadə olunur. Aşığın nəsihətvari qoşmaları da var ki, bunlardan birində deyir:

Ağıldan, helimdən kamil olsan da,
Sarsağa qoşulsan, sarsaq deyərlər.
Mərifət, düşüncən qabil olsa da,
Yaltaq ilə gəzsən, yaltaq deyərlər.

Fərrux, dolanmağın deyildir çətin,
Böyüyün, kiçiyin saxla hörmətin,
Qabil adam olsan, arıflər yəqin,
Barmaqla göstərib, bir bax deyərlər (72, s. 284).

Öyüd-nəsihət xarakterli bu qoşma üç bənddən ibarətdir. Burda insanda yaxşı keyfiyyətlərin olmasına baxmayaraq, pis keyfiyyətli adamlara qoşulsa, "ona mənfi nəzərlə baxarlar" fikri ifadə olunur. Şeirin son bəndində aşıq böyük, kiçik hörmətini saxlamağı tövsiyə edir, qabiliyyətli, mərifətli olanların barmaqla

haqqında məlumat yoxdur. Onun aparılan tədqiqata əsasən XVIII əsrdə yaşadığını ehtimal etmək olur. əldə olan şeirləri Ordubadlı Kərimin ustad sənətkar olduğunu söyləməyə əsas verir. Aşığın yuxarıdakı şeirlərilə yanaşı aşağıdakı qıfıləndi də bunu göstərir.

Məndən salam olsun Məlik paşaya,
Nə səccardı, onun budağı yeddi?
Yüz iyirmi dörd min şahın içində
Yanıb şölə çəkər çırağı yeddi?

Nə güldü ki, aləm doymaz iyindən,
Necə doymaz Leyli Məcnun xoyundan,
Nə çeşmədi, içmək olmaz suyundan,
Başı birdi, daşdan ayağı yeddi?

Bu fani dünyada bircə bağım var,
Bağda üç yüz altmış beş budağım var,
Kərim der, dünyadan köçmək çağım var,
Səkkiz ev döşənib, otağı yeddi?

Prof. M. H. Təhmasib Ordubadlı Kərimin savadlı və qüdrətli şair olduğunu göstərən bir neçə şeirilə yanaşı, aşağıdakı bir bənd şeiri də nümunə vermişdi:

Yarın gül budağı əyəndə barı,
Dərdi-dilin ona deyəndə barı,
Özün Mahmud bilib öyəndə barı,
Qul eylə Kərimi Ayaza qarşı.

Doğrudan da, Sultan Mahmud və Ayaz haqqında məlumatı olan bir adam savadlı aşıq-şair olmuşdur (69, s. 305).

Aşıq Abbas Dəhri. Aşıq Abbas Dəhri Ordubad rayonunun Dəstə kəndində anadan olmuşdu. Aşığın həyat və yaradıcılığı haqqında müxtəsər məlumatlar verilmişdir. Bunlardan birinə görə aşığın anadan olduğu və vəfat etdiyi illər məlum deyil. Bu mənbədə deyilir ki, aşıq yazılı və şifahi xalq poeziyasının qoşma, gəraylı, bayatı, müxəmməs, təcnis və s. janrlarında şeir-

gəsində yaşamışdır. əvvəldə qeyd olunduğu kimi, "Koroğlunun Ballica səfəri" qolu Ordubadda ondan toplanıb "Koroğlu" kitabında çap edilmişdir" (43, s. 351). Ordubadın müasir aşığılarından biri gilançaylı Aşıq Cəbrayıldır. Cəbrayıl 1990-2000-ci illərdə Naxçıvanda keçirilmiş tədbir və məclislərdə iştirak etmiş, bu illərdə şeirləri çap olunmuşdur. Haliyədə Bakı şəhərində yaşayır.

Ordubadlı Kərim. "Ordubadlı Kərimin nağılı"na, yaxud "Kərim-Süsən" dastanına görə Kərim ordubadlıdır. Lakin "Kərim-Süsən" dastanının bir variantı da var ki, orda Kərim isfahanlıdır. Dastan haqqında müvafiq fəsildə danışılacaq. Ordubadlı Kərimin haqqında nə demək olar?

Kərimin ordubadlı olması haqqında dastandan başqa aşıq rəvayəti və aşıq şeiri var. Rəvayət haqqında da sonda danışılacağına nəzərə alıb aşıq şeirilə bağlı qeydimizi vermək istəyirik. Aşıq şeiri 1987-ci ildə tərəfimizdən Babək rayonunun çeşməbasar kəndində yaşamış əslən Ordubad rayonunun Tivi kəndindən olan mərhum aşıq-şair Vəli Quliyevdən qeydə alınıb.

Şeir in son bəndində deyilir:

Sən mənim sultanım, sən mənim xanım,
Sənə qurban olsun bu şirin canım,
Adım xan Kərim, Ordubad məkanım,
Getmə ay qız, sənə söhbət eləyim.

Şeir in bu bəndində Kərim Ordubadlı olduğunu söyləyir. V. Quliyev Ordubadlı Kərimin bəzən Bicarə Kərim adı ilə də şeirlər yaratdığını söyləyib. O, buna nümunə olaraq aşağıdakı şeiri söyləmişdi.

Yüz şahidi-Şirazi, Hələb, Misri, Səmərqənd,
Yüz zinəti-ələm, fərəhəfza, şəhi-fərxənd,
Yüz əhdi-diləfruz ola, yüz ləli şəkərxənd,
Yüz mən kimi Bicarə Kərim hüsnünə həsbənd,
Cümlə sənə çəkər ola, könlüm səni istər.

Ordubadlı Kərimin anadan olduğu və vəfat etdiyi illər

göstərilib qiymətləndiyini diqqətə çatdırır.

Sərraf Qasım. Sərraf Qasım 1940-ci ildə Şahbuz rayonunun Aşağı Qışlaq kəndində anadan olub. Aşıqlıq eləyib çalıb-oxumasa da el şairidir. S. Qasımın "Beşlik", "Yeddilik" hecalarında şeirləri çap edilmişdir (16, s. 323-324). Bununla yanaşı onun başqa janrdə şeirləri də vardır. Aşağıdakı örnəklər şairin el şeiri tərzində yazdığı nümunələr sırasındadır.

Sərraf Qasımam, şənəm,
Sözlə doludu sinəm,
Hikmətlidi xəzinəm,
Dürü düründən gözəl,
Zəri zərindən gözəl.

və yaxud:

Aşıqsan əgər,
Dilə gəl, dilə.
Şeyda bülbülsən,
Gülə gəl, gülə.

Sevdalı qardaş,
Eşqlə gəz, dolaş.
Ucdu yaşılbaş
Gölə gəl, gölə.

S. Qasımın gəraylı şəklində olan şeirləri də xoşagəlimdir. Bunlardan birində deyir:

Sərraf Qasım, zil-bəmini,
Tut, sazda çal "Dilqəmi"ni,
"Əsli" kimi "Kərəm" ini,
İstəyəni var, yanan var.

Başqa bir gəraylısında el şairi var-dövlət aşığı yox, ilqar aşığı, məclislər yaraşığı, sazlı-sözlü olduğunu dilə gətirir:

Olmamışam var aşığı,
Olmuşam ilqar aşığı,
Məclislərin yaraşığı,

Sazlı-sözlü, şənliyəm mən (73, s. 48, 49).

Şeirlərində fikir və məzmun yerindədir. Dil, üslub axıcılığı var.

Sərraf Qasımın el şeiri tərzində başqa şeirləri də var. Bunlardan bəziləri məclislərdə oxunur. Şahbuz-Naxçıvan mühitindən kənar bölgələrdə də onun şeirlərinin musiqi üstə oxunduğuna təsadüf etmək mümkündür. Bu mənada aşıqlardan Məzahir Daşqın, Aşıq İmran, Aşıq əkbər Sərraf Qasımın şeirlərini sazda ifa etmişlər. Aşıq Hüseyn Saraclının "Naxçıvan səfəri" dastanı da Aşıq Hüseynlə Sərraf Qasımın deyişmələri əsasında qoşulmuşdur (73, s. 266).

Aşıq Aydın Nərimanoğlu. Aşıq Aydın 1966-cı ilin noyabr ayında Güney Qışlaq (Şahbuz rayonu) kəndində anadan olub. 1990-cı ildən saz sənəti ilə məşğul olur. "Dağlar bizi gözləyir", "Könlüm", "Dağlar", "Şahbuzum", "Deyirəm", "Ağrıyır" adlı gəraylı və qoşmaları çap olunub (73, s. 213-220). O, Azərbaycan aşıqlarının beşinci qurultayında iştirak edib.

Aşıq "Dağlar" şeirində deyir:

ələsgərin səndə çox izi qaldı,
Kərəmlə əslinin od-közü qaldı.
Aydın da beş kəlmə sözü qaldı,
Kim səndən doyunca kam aldı, dağlar.

Başqa bir şeirdə Şahbuzun təbii gözəlliklərindən danışılır:

Batabat, Salvartı durub üz-üzə,
çağırır Keçəldağ qonaq gəl bizə,
Zorbulaq boynuna mirvari düzə,
Qurban olum göz-qaşına Şahbuzul.

Aşıq Aydın "Qocalıram yavaş-yavaş" şeirində gəncliyin əldən getdiyindən, yavaş-yavaş qocaldığından təəssüf hissi keçirir.

Aydın deyir yavaş-yavaş,
Sarayımdan düşür bir daş.
Keçirirəm hərdən tələş,

Cavanlığım gedir əldən,

Qocalıram yavaş-yavaş.

"Könlüm" adlı gəraylısında da aşıq deyir:

Bir yarpağam od almışam,
Qar altında qaralmışam.
Aydın deyir, qocalmışam,
Qəm sazını çalan könlüm.

əslində qoca deyil, orta yaşda olan aşıq qocaldığından, könlünün qəmli olduğundan danışır.

Şeirlərindən birində aşıq sazın kökünə bağlılığını, sənətə vurğunluğunu ifadə edir, bir bənddə isə sazı bəxti, taleyi sayır:

Baharda baxırsan hər yan gözəldir,
Payızda baxırsan, ürək kövrəldir,
Belə düşüncələr ömrü gödəldir,
Saz ömrüm-günüm, taleyimdir mənim.

Aydın nəsihətvari şeiri də var. Aşağıdakı bənddə deyir:

Aşıq Aydın bu dünyanın çox işi,
Dözməyə olasan layiqli kişi.
Sındırmaya bu dünyanın gərdişi,
Qatlanmaz vüqarım ola, deyirəm.

Bunlarla yanaşı, Şahbuz bölgəsində XX əsrin ikinci yarısında yaşamış aşıq Mahmudun və Aşıq Vəlinin də adlarını çəkmək olar. Hər ikisi ifaçı aşıq olub.

1.3. Ordubad-Culfa aşıqları

M. Sultanov orta əsrlərdə Naxçıvanda və Ordubadda yetişmiş bir çox şairlərin sırasında Aşıq Məhəmməd və Aşıq Abbas Ordubadilərin adlarını çəkmişdir (65, s. 23). Akad. H. Araslı da əsərlərinin birində Ordubadı tərk edib yad ölkələrdə yaşamağa məcbur olmuş xalq şeiri tərzində yazmış istedadlı el şairlərinin olduğunu göstərmişdir (5, s. 92, 93). Bu məlumatlar orta əsrlərdə Ordubadda aşıq və el şairlərinin yaşadığını göstərən əsaslı məlumatlardan biridir.

Məlumatlar göstərir ki, Aşıq Muxtar da Ordubad böl-

lər aşığın yaradıcılığında dərin iz buraxmışdır. Bu baxımdan onun "Mənim", "Yetərmi qardaş", "Bəxtimin", "Yaxşıdır", "Neynəyibdir", "Bu dünyada" adlı şeirləri də təsirlidir.

Qürbət eldə bir bağ saldım,
Dedim qəncə gül yaxşıdı.
Dərdimi söylədim ona,
Dedi məlhəm dil yaxşıdır.

Bu gəraylının ikinci bəndində Nabat gənc yaşlarında sirdaş itirdiyini ürək ağrısı ilə diqqətə çatdırır. Ağır sarsıntılar keçirən aşiq "başına nələr gəldiyini" qeyd edir və öz elinin yaxşı olduğunu başa düşür. Şeirinin iki bəndində deyir:

çatanda yetkin yaşımə,
Həsərət qaldım sirdaşımə,
Gör nələr gəldi başımə,
İndi bildim el yaxşıdı.

Aşiq Nabat saz çalınca,
Yurdsuz-yuvasız qalınca.
Qürbət eldə xan olunca,
Öz yerində qul yaxşıdı (16, s. 322).

Şeirinin son bəndində aşiq "yurdsuz-yuvasız" qaldığını deyir, öz elində qul olmağı qurbətdə xan olmaqdan üstün tutur.

Başqa bir şeirdə Aşiq Nabat bəxtindən, taleyindən şikayətlənir:

Bir yolluq unudub gülüzlü yarı,
Növrəstə cavandım, eylədin qarı.
Nabatam, gətirin bir görüm barı,
Məni qürbətlərə atan baxtımı (16, s. 322).

Aşiq Nabatın "Mən oldum" qoşması da təsirli dillə yazılmışdır. Bu şeirdə aşiq uğursuz ailə həyatından danışır, taleyinin kədərli səhifələrini göz önünə gətirir:

Cavankən bağlandı başıma qara,
Hey vurdum, kimsəm yox, tapmadım çara

Ustasın istərəm, çəkə yuxarı.

Xəstə Qasım deyir:

Bir otaq istərəm, gümüşdən kanı,
Onun kərpicini götürən hanı (35, s. 52)?

Aşiq Abbas başqa bir beytində deyir:

Bir otaq istərəm tamamən şüşə,
Ustasın istərəm tuta gümüşə.

Misralar arasında söz, üslub yaxınlığı göz önündədir. Xəstə Qasım otaq istəyir ki, gümüşdən kanı olsun. Aşiq Abbas da istədiyi şüşə otağın həm də gümüşə tutulduğunu istəyir. Xəstə Qasımdan misal gətirilən beyt "Ola" adlı qoşma-bağlamadandır. Aşiq Abbasın "İstərəm" şeirini bağlama olmasa da, bağlamaya yaxındır.

Aparılan qısa müqayisə və paralellər Aşiq Abbas Dəhrinin Xəstə Qasım yaradıcılığından bəhrələndiyini deməyə əsas verir.

Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, Aşiq Abbas Dəhri XIX əsrin 70-ci ilindən XX əsrin 32-ci ilinədək təxminən 60 il aşıqlıq etmişdir. O, Ordubad-Naxçıvan aşiq mühitinin istedadlı nümayəndəsi olmaqla Azərbaycanın Şimal-Cənub, eləcə də Zaqafqaziyanın azərbaycanlılar yaşayan bir çox bölgələrində vaxtilə səsi, sorağı gələn ustad-yaradıcı və mahir ifaçı aşiq olmuşdur.

Məmməd xan Məmmədov. M. Məmmədov 1927-ci ildə Tivi kəndində (Ordubad rayonu) anadan doğulub. Qaçaq Nəbinin silahdaşı Telli Qaranın qardaşı Məmməd xanın nəvəsiydi. Yazı savadı olmayıb. Məmməd xan "Xan Tivili" təxəllüsü ilə el şeirini tərzində yazıb. Onun "Sənin", "Şəhriyar", "ələsgər", "Küsmərəm" və s. şeirləri bu qəbildəndir. El şairi Aşiq ələsgərə həsr etdiyi şeirinin bir bəndində deyir:

El-oba dolanıb, neçə şəhər, kənd
Hər yerə səpibdir qoşma, qıfılənd,
Sazını hər simi bir qəlbə kəmənd,
Ürəklər odunda bişib ələsgər.

"Kimi" adlı şeirdə də deyilir:

Ömür sürüb bu dünyada yaşarsan,
əcəl köhləninə minənə kimi.
Bu dünyanın ləzzətini duyarsan,
Hərdən bəxt üzünə gülənə kimi.

Qəvvas olsam, dəryalarda üzərəm,
Sərraf olsam, ləli dürdən seçərəm,
Mən də Xanam, bu diyarda gəzərəm,
Sevgili dilbərə çatana kimi.

M. Məmmədov 2003-cü ilin mart ayında 76 yaşında vəfat edib.

Culfa bölgəsi də aşıq mühitindən kənarda qalmayıb. Bölgədə həyatı haqqında dəqiq məlumat olmasa da, qaynaqlarda ərəfsəli kimi qeyd olunmuş Aşıq Hətəmin adına rast gəlirik. Ehtimal ki, Aşıq Hətəm XX əsrin 30-40-cı illərində yaşayıb. Bu illərdə ondan "Novruz" dastanı ilə bağlı şeirlər, bəzən də dastandakı qoşmaların müxtəlif variantları yazıya alınmışdır. Bu haqda 1965-ci ildə çap edilmiş Azərbaycan dastanlarının birinci cildinin sonunda məlumat verildiyindən təkrar qeyd etməyi lazım bilmirik.

Aşıq Həbib. Aşıq Həbib haqqında da məlumat azdır. O, Kirna (Culfa rayonu) kəndində yaşayıb, əsli şərurlu imiş. Folklor söyləyicisi mərhum ər-rəhman Quliyevin vaxtilə bizə dediklərindən məlum olur ki, Həbib ifaçı aşıq olub. Məclislərdə sazda çalıb oxuyurmuş. Oğlu Həşim də qaval çalırdı. Həşim ikinci Dünya müharibəsindən qayıtmayıb. Aşıq da müharibədən sonra dünyasını dəyişib.

Yamin İsmayıl. Yamin İsmayıl oğlu Abbasov 1927-ci ildə Culfa rayonunun Qazançı kəndində anadan olub. Yamin İsmayıl el şairidir, "Sail" təxəllüsü ilə şeirlər qoşub. Haqqında "Naxçıvan folkloru" antologiyasında qısa məlumat verilməklə şeirlərindən bir neçəsi nəşr olunub (16, s. 326, 327). Bu şeirlər

"Kiçik yaşlarından ata-anasını itirmiş Nabat 1934-cü ildə Bərdə rayonuna köçmüş, burada yaşayan göyçəli Aşıq Musanın yanında üç il şagird olub aşıqlıq sənətini öyrənmişdir" (16, s. 32). Bir mənbəyə görə isə Nabat Aşıq ələsgərin qardaşı oğlu göyçəli Aşıq Musa ilə ailə həyatı qurmuşdur (27, s.321). Məlum olduğu kimi, bundan qabaq kiçik yaşlarından qardaşının himayəsində böyümüş Nabatın qurduğu ilk ailə həyatı uğursuz olmuşdur. Bundan sonra o, Gəncədə, Bərdədə, Yevlaxda yaşamış, bu dövrlərdə Aşıq əsəd, Borsunlu Məzahir, Pərvanə Həsən, Aşıq Teymur kimi sənətkarlarla görüşmüşdür (10, s. 4,9). Aşıqlıq sənətində get-gedə püxtələşən, şan-şöhrət qazanan Nabat ömürboyu doğulduğu Şərur torpağını bir an unutmamışdı.

Aşıq Nabat qadın aşıqlar içərisində fərqlənmişdir. Yaxşı məlahətli səsə və ifaçılıq qabiliyyətinə malik olan sənətkar məhəbbət dastanlarını gözəl, xoşagəlim səslə oxumuş və dastan məclislərində rəğbətlə qarşılanmışdır. Dastan söyləmək, məclislərdə oxumaq hər qadın aşığın işi deyil. Deyilənə görə, Aşıq Nabat ustadların şeirlərini və bir çox dastanları bilməklə yanaşı, çoxlu saz havalarını da məharətlə çalmışdır. Bu deyilənləri aşağıdakı məlumat da təsdiq edir.

"Aşıq Nabat üç yüz qatardan artıq klassik və müasir aşıqların, el şairlərinin şeirlərini, bir neçə xalq dastanını kamil bilmiş və bütün dəstgahı ilə ifa etmişdir" (27, s. 321). N. Cavadova 1961-ci ildə Azərbaycan aşıqlarının üçüncü qurultayında iştirak etmişdir (52, s. 138). Bundan qabaq isə 1938-ci ildə aşıqların ikinci qurultayının və 1940-cı ildə Moskvada Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti ongünlüyünün iştirakçısı olmuşdur.

Aşıq Nabat 1973-cü ilin oktyabr ayında vəfat etmiş və öz vəsiyyətinə görə Şərurun Siyaqut kəndində dəfn edilmişdir.

Aşıq Nabatın şeirlərindən görünür ki, Şərur torpağından uzaqda yaşamaq onda yurd həsrəti, el dərdi yaratmış və bu hiss-

Ya yolunda sən zəhər iç, nə bilər?

yaxud:

Məhəbbətin söylə, mətləb qanana,

İşarə lazımdı arif olana,

Tərəqqidən-tənəzzülə enənə,

Bəh-bəh deyib, qəh-qəh gülmək çətindi (71, s. 65,66).

Ağ Aşığın bunlardan başqa da, nəsihətvari şeirləri olmuşdur. Təəssüf ki, bir çox şeirləri kimi, bunları da əldə etmək mümkün olmamışdır.

Aşıq şeirlərində xalq dilinin zənginliklərindən, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən bacarıqla istifadə etmişdir. Belə şeirlərdə o, insan gözəlliklərini məharətlə ümumiləşdirməyə müvəffəq olmuşdur. Bunlardan birində deyilir:

Mah camalın şölə saçır ay kimi,

Gözüm, könlüm, ay Süsənbər səndədir.

Qaşların sinəmi oxlar yay kimi,

Bir ahusan, müşki-ənbər səndədir...

Nəzərdən keçirilən materiallar, doğrudan da, Kosacanlı Ağ Aşıq Allahverdinin istedadlı, dünyagörüşlü bir sənətkar olduğunu təsdiq edir, onun Naxçıvan və Göyçə mühitində, umumilikdə, Azərbaycan aşıq ədəbi mühitində özünəməxsus yer tutduğunu göstərir.

Aşıq Nabat. Aşıq Nabat 1914-cü ildə Şərurun Parçı kəndində anadan olub. Deyilənə görə aşığın atası Paşa yoxsul kəndli olmuşdur. Onun haqqında müxtəlif məlumatlar verilmişdir. Folklorşünas alim S. Paşayev "Azərbaycan qadını" jurnalında aşığın haqqında məqalə çap etdirmiş və şəklini vermişdir (55). Yaxın illərdə filologiya elmləri doktoru M. Cəfərli və şair B. Təhməz tərtib etdikləri kitabçada Aşıq Nabatın tərcümeyi-halını və şeirlərindən nümunələr vermişlər. Kitabçaya aşığın 8 qoşması, 4 gəraylısı, 5 bayatısı və "Aşıq Hüseynlə deyişməsi" daxil edilmişdir (10). Aşığın haqqındakı məlumatlardan birində deyilir:

ilə tanışlıq şairin xalq şeiri tərzində yazdığını göstərir. Bunlar 8-lik şeirlərdir. Şeirlərin ikisində "Sail" təxəllüsü, birində Yamin adı işlənmişdir. "Yar tərəfə", "əriyər", "Baxın" adlı şeirlər şairin sözə, sənətə bələd olduğundan xəbər verir. Şeirlərdə mövzu, qafiyə, üslub yerindədir. Bunlarda həsrət, kədər hiss olunur. "Yar tərəfə" şeirində deyilir:

Möhnəti-qəm üzdü məni,

əs, ey səba, yar tərəfə.

Həsrət gözlər yada düşdü,

Bizik baxan yar tərəfə.

Şair "əriyər" şeirində deyir:

Ürəyimdə bir dərdim var,

Dağa desəm, dağ əriyər.

əzəl gündən bu qaydadı,

Piltə yanar, yağ əriyər.

Bülbül yazda gələr bağa,

Ucub qonar dal budağa.

Yamin, sir vermə alçağa,

Gözlərində yağ əriyər.

Şair dərdin dağ ərtdiyini, piltənin yanması ilə yağın ərtdiyinin qayda olduğunu deməklə alçağa sir verməməyi özünə tövsiyə edir.

Başqa bir şeirində şair nikbin hisslər ifadə edir. "Baxım" adlı 8-lik şeirinin 2 bəndində deyir:

Nazlı canan, dinlə məni,

Uzat zülfü, dara, baxım.

Ruhumu oxşar tər sinə,

İstəyirəm nara baxım.

Telin qızılı sarıdı,

Buxağın dağlar qarıdı.

Söz də Sailin varıdı

Oxu, mənə ara, baxım.

Şeirdə şairin məhəbbət hisslərinin lirik, estetik ifadə tərzini özünəxəşliyi ilə seçilir.

El şairinin şeirləri kitab şəklində çap olunub. Son vaxtlar mətbuatda haqqında qəzet məqaləsi verilib. Məlum olur ki, Y. İsmayıl "Sail və Sənəm" adlı dastan da yaradıb.

Qoşmalarından birində el şairi deyir:

Aşiqinəm özün yaxşı bilirsən,
Dinlə məni ay qadasın aldıgım.
İl dolandı, gəldi bahar bayramı,
Yollamadın pay qadasın aldıgım.

Bayram günü küsülülər barışar,
Sevən könül yarı ilə yanışar,
Xumar gözlər ulduz kimi sayrışar,
Olmaz ona tay qadasın aldıgım.

Məhəbbətə həsr olunmuş şeirin dili axıcıdır. Məzmun, fikir də yerindədir.

Nəzərdən keçirilən şeir nümunələri şifahi xalq yaradıcılığından qaynaqlanıb. Bunlar Y. İsmayılın el şairi olduğunu səciyyələndirən nümunələrdir.

Y. İsmayıl 2006-cı ildə vəfat etmişdir.

Bunlarla yanaşı, Naxçıvan aşığı mühitində ifaçı, az da olsa yaradıcı digər aşıqlar da olmuşdur. Bunlardan bəzilərinin adlarını çəkməyə ehtiyac yoxdur. çünki istər yaradıcı, istər ifaçı aşığı olsun sənətin tələblərinə azı cavab verməlidir. əks halda, onların adını çəkməyin əhəmiyyəti olmaz. Sənətdə keyfiyyət göstəricisini nəzərə alsaq XX əsrin 60-cı illərində yaşamış aşıqlardan aşağıdakıların da adlarını qeyd etmək lazımdır.

Naxçıvan rayonunun (indiki Babək) Qaraqala kəndindən Aşığı Kərim, Vayxır kəndindən Aşığı ələkbər, Məzrə kəndindən Aşığı Bayraməli belələrindəndir. Bunlar haqqında səhih məlumatlar var. Deyilənə görə, Aşığı Kərim aşığı mahnılarını

Tutar qulağından qoşar xırmana,
Sənsən ağzıbağlı mal, Keşişoğlu.

Allahverdinin deyimində bu həcv sonra daha kəskin şəkildə alır:

Bir qulaq as, sən də bu tək səbirə,
Sən tək tülkü neylər, mən tək bəbirə,
Tutub cənazəndən qoyaram qəbrə,
Döşərəm üstündən sal, Keşişoğlu.

Keşişoğlunu məğlub edən Kosacanlı Aşığı Allahverdinin sənətdəki qətiyyəti, cəsarət və məğlubedilməzliyi burada da özünü sübut edir.

Aşığı Alı ustadı Kosacanlı Ağ Aşığa həmişə hörmətlə yanaşıb yol-ərkanın uca tutmuşdu. Aşığı Alı ustadına həsr etdiyi tərifdə onu yüksək qiymətləndirir (71, s. 102-104). Tərifdə deyir:

Mən sızqayam, ümman odu,
Dərya odu, damla mənəm.

yaxud:

Mərd gəldi, mərdanə gedər,
Elmin əvəzsiz ustadı.
Şöhrəti aləm kimidi,
Hər yanı dolandır adı.

Ağ Aşığı bayatı, gəraylı, qoşma, tənqis şeir formaları ilə yanaşı, ustadnamələr də yaratmışdır. Onun "Nə bilər", "çətindir" adlı ustadnamələri aşıqlar tərəfindən çox oxunmuşdur.

Nadan məclisində, naşı yanında,
Ləl xırdala, gövhəri seç, nə bilər?
Bir damlanı sel anlayan qanmaza,
Bütün ümman, dəryanı keç, nə bilər?

Axtarsan da yerin yeddi qatını,
Hər kəs göstərəcək öz isbatını,
Namərdə bağışla köhlən atını,

Aşığın deyişmələrindən biri şagirdi Alı ilə arasında baş vermişdi.

Deyişmə şagirdi sınağa çəkməklə onun müstəqil aşıqlıq etməsi bacarığını yoxlamaq məqsədi daşımışdı. Rəvayətə görə, deyişmə uzun olmuşdur. "Dal-dala" başlıqlı deyişmənin bir hissəsi bizə çatmışdı. Deyişmə aşağıdakı bəndlə başlayır.

Ağ Aşıq:

Bahar olcaq çıxaq çəmən seyrinə,
Bülbül tək çək çiçək qəhrin dal-dala.
Məcnun olub qatlaş yarın qəhrinə,
Leyli tək sən də çək qəhrin dal-dala.

Deyişmənin son bəndində Aşıq Alı ustadının Ağ Aşıq olduğunu xatırladır:

Aşıq Alı, mərdi meydan içində,
Saz sinədə sərti meydan içində,
Ustadım Ağ Aşıq meydan içində,
Odur, ayəsi süzülüb dal-dala.

Deyişmənin bir bəndi isə Ağ Aşığın Aşıq Alıdan başqa şagirdlərinin də olduğundan xəbər verir:

Ağ Aşıq, hər kəlamın bir həyatdı,
Şeyirdlərin nur çeşmi bir həyatdı,
"Divani", "Duvaqqanma" m bir həyatdı,
Şükür haqqa, verdi bəhrin dal-dala.

Keşişoğlu ilə olmuş deyişmə də tam bizə çatmamışdır. Deyişmənin əldə olan bəndlərinin sayı 6-dır.

Keşişoğlunun

Şeyird olan qulluq edər ustada,
Ol mənim yanımda lal, Allahverdi.
Bir məclisdə sözün yoxdu danışma,
Qalar üreyində xal, Allahverdi

bənd şeirinə Ağ Aşıq Allahverdi həcv ilə cavab verir:

əlbət şeyird olan baxar fərmana,
İndi alımını al, Keşişoğlu.

məclislərdə qavalla çalıb oxuyurmuş. Aşıq ələkbərin müəyyən dərəcədə yaradıcı olduğunu deyən olsa da, şeirlərindən əldə yoxdur. Aşıq Bayraməlinin də 1920-ci ildə Sovet Ermənistanının Qurtqulaq kəndindən (əzizbəyov rayonu) ermənilərin azərbaycanlılara etdikləri təzyiq nəticəsində Naxçıvanın Məzrə kəndinə köçüb orada yaşadığı haqqında məlumat vardır.

Naxçıvan regionunda aşıqlarla yanaşı saz havalarını balabanda ifa edən sənətkarlar da olmuşdur. Bunlardan ən peşəkarları Alı usta, Misirxan və Rza isə Vayxır kəndindəndir. Alı və Misirxan dünyasını dəyişmişlər.

Ümumiyyətlə, Naxçıvan aşıq sənətilə bağlı tarixi bölgədir. Bölgənin qədim və zəngin sənət əlaqələri, ənənələri və ustad sənətkarları olmuşdur. Lakin "Türkmənçay" müqaviləsi ilə Araz çayının sərhəd müəyyən olunması bölgənin Cənubi Azərbaycanla sənət əlaqələrinin qarşılıqlı kəsilməsinə səbəb olub. Keçmiş Sovet rejimi də Şimali Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, bu regionda da aşıq sənətinin inkişafına maneələr yaradıb. Aşıq sənətilə bağlı tədbirlər, qurultaylar keçirilsə də, sənətin potensial imkanları azalmaqla zəifləmə prosesi getmişdir.

II FƏSİL

ŞƏRUR-KƏNGƏRLİ AŞIQ ƏDƏBİ MÜHİTİ

Şərur-Kəngərli aşıq ədəbi mühiti tarixən Naxçıvan aşıq mühitilə sıx əlaqədə olmuşdur. Şərur-Kəngərli aşıqlarının daha çox toplandığı yer də Naxçıvan şəhəri olub. çünki onlar regionun Şahbuz, Culfa, Ordubad bölgələrindəki aşıq məclislərinə daha çox burda dəvət alırdılar. Bununla belə, Şərur-Kəngərli aşıqları yaşayıb-yaratdıqları bölgədə yetişmiş, məclisləri də daha çox ərsəyə çatdıqları bu bölgədə aparmışlar. Bölgənin aşıq mühiti Dərələyəz aşıq mühitilə də əlaqədə olmuşdur. Dərələyəz aşıq mühiti də öz növbəsində Şərur aşıq mühitilə sənət əlaqəsi saxlamışdır. əlbəttə, Şərur-Kəngərli aşıq mühitinin bu bölgə qədər olmasa da, Xoy, Maku, İqdir, Qars, çıldır, İrəvan, Göyçə aşıq mühitlərilə də sənət əlaqələri mövcud idi.

2.1. Şərur-Kəngərli aşıqları

Kosacanlı Ağ Aşıq Allahverdi. Şərur-Kəngərli aşıq mühitinin məlum olan qüvvətli nümayəndəsi XVIII əsrin ikinci yarısı və XIX əsrin birinci yarısında yaşamış Kosacanlı Ağ Aşıq Allahverdidir. O, Ağ Aşıq ki, Aşıq Alının ustadı olmuşdur.

Kosacanlı Ağ Aşıq Allahverdi təkcə Şərur-Kəngərli aşıq mühitinin deyil, ümumiyyətlə, Azərbaycan aşıq mühitinin tanınmış istedadlı nümayəndələrindən biridir. "Ağ Aşıq" kosacanlı Allahverdinin təxəllüsüdür. Kosacanlı Aşıq Allahverdinin sifəti ağbəniz olduğundan el arasında Ağ Aşıq adı ilə tanınıb.

Kosacanlı Aşıq Allahverdi təxminən XVIII əsrin 2-ci yarısının əvvəlində anadan olmuşdur. Prof. M. Həkimov topladığı materiallara və aşığın Göyçə mahalının Şəfəq kəndində yaşamış qohum-əqrabasının verdiyi məlumata görə aşığın 1754-cü ildə Şərur mahalının Kosacan kəndində anadan olduğunu qeyd etmişdir (71, s. 50). Tərəfimizdən 1984-85-ci

çoxu aşığın özünə məxsusdur. Obrazların çoxu tarixi şəxsiyyətlərdir. Bunlardan birincisi Kosacanlı Ağ Aşıq, sonra qızı Ümmilbanu, oğlu İsmayıl və Məhərrəmdir. Bizcə, daslanı Kosacanlı Ağ Aşıq yaşlı vaxtlarında Göyçə mahalının Kərkibaş kəndində yaratmışdır. Aşıq ömrünün qeyd olunan məqamına qədər başına gələn hadisələri dastan süjetinə uyğun düzüb-qoşmuşdur. Dastanı Kərkibaş kəndində dünyaya göz açmış ikinci Ağ Aşıqla bağlamaq mümkün deyil. Kərkibaşlı Ağ Aşıq yaratdığı dastanda özünü Kosacanlı kimi təqdim etməzdi. Bu həqiqətə, məntiqə uyğun deyil. İnamla demək olar ki, dastan Kosacanlı Ağ Aşıq Allahverdi ilə bağlıdır.

Aşığın Şərur mahalının Kosacan kəndində doğulduğunu, ömrünün müəyyən hissəsindən sonra köçüb Göyçə mahalında yaşadığını dastan aydın şəkildə göstərir.

Dastandakı bir çox şeirlər aşığın həyatı ilə çox ciddi səs-ləşir. Aşığın həyatı ilə səsleşən digər şeirləri də var.

M. Həkimovun aşığın Ağa Məhəmməd şah Qaçar qoşunlarının talanı ərafəsində Göyçəyə köçdüyünü qeyd etməsində həqiqətəuyğunluq var. Məlumdur ki, Ağa Məhəmməd şah Qaçarın İrəvana və ikinci dəfə Qarabağ xanlığına yürüşü zamanı (1796-97) bu ərazilərdə talanlar baş vermişdi. Şah qoşununun Arpaçayın Araza qovuşan yerində müvəqqəti düşərgə saldığı da olmuşdur. Bizcə, dastandakı şah qoşunlarının Arazdöyən tərəfdə talanlar törətməsi bu şəraitlə həqiqətən səs-ləşir.

Bir məsələ də var ki, "Kosacanlı", "Ağ Aşıq" təxəllüsləri ilə yanaşı aşıq Allahverdi adını da şeirlərində işlətməmişdir. "çətindir" adlı şeiri bunu göstərən örnəklərdən biridir:

Allahverdi işin yox fitnə-felnən,
İnsanı qarşıla şirin dilinən
Ayrılma yoldaşından bir ol elnən,
El olmasa, tək ucalmaq çətindir.

Ağ Aşığın aşıqlarla deyişmələri də olmuşdur (71, s. 67-69).

ranın oğlu olduğunu nişan verir. Kosacanlı gənc Allahverdinin məclisdə oxumasını Aşıq Cəlil çox bəyənir. Bundan sonra Kosacanlı Allahverdinin şöhrəti Şərur mahalına qonşu olan bölgələrdə də yayılır. Rənginin ağılığına görə tədrisən "Kosacanlı" təxəllüsünü "Ağ Aşıq" adı əvəz edir və bundan sonra aşığın anadan olduğu yer haqqında müxtəlif fikirlər meydana çıxır (2).

Bəlkə də, bunun nəticəsidir ki, Kosacanlı Ağ Aşığın Cənubi Azərbaycanın Urmiya bölgəsindəki Sulduz mahalında doğulduğunu qeyd edənlər də var. Uzun illər apardığımız müşahidə, toplanılan xatirə və materiallar birinci Ağ Aşıq Allahverdinin Kosacanda doğulduğunu aydın göstərməkdədir. Eləcə də "Ağ Aşıq-Süsənbər" dastanı XVIII əsrdə yaşamış Ağ Aşıq Allahverdinin Şərur mahalının Kosacan kəndində doğulduğunu təsdiq edən bir mənbədir. Bu dastanda şairin həyatı, yaradıcılığı ilə bağlı çox məqamlar öz ifadəsini tapmışdır.

"Ağ Aşıq-Süsənbər" haqqında son fəsilə danışılacağını nəzərə alıb dastanın aşığın həyatı ilə bağlı məqamlarını diqqətə çatdırmaq istəyirik.

Dastana görə, Ağ Aşıq Allahverdi Şərurun Kosacan kəndində dünyaya gəlib. Atasının adı Qara Osman oğlu, bacısının adı Ümmilbanudur. Aşığın həyat yoldaşının adı Süsənbərdir. Süsənbər Arazın o tayından-cənub sahilindəki kənddən Telli Cəfərin qızıdır. Qara Osman oğlu nəvə sahibi olduqdan sonra dünyasını dəyişib.

Arazdöyən tərəfdə şah qoşununun talanı başladığından camaat Dərələyəzə, Göyçəyə pənah apardı. Şah qoşunu dedikdə, şübhəsiz ki, İran şahının qoşunu nəzərdə tutulur. Aşığın da ailəsi Göyçənin Kərkibaş kəndində sakin olur. Oğlanlarının birinin adı İsmayıl, birininki Məhərrəmdir. Ağ Aşıq Sərdar Hüseynin fərmanı ilə Ruma aparılır. Sonra bir vaxtdan sonra Göyçəyə Kərkibaş kəndinə qayıdır.

Qısa qeydlər onu deməyə əsas verir ki, dastan Kosacanlı Ağ Aşıq Allahverdi ilə bağlıdır. Dastanda işlədilən şeirlərin

illərdə qeydə aldığımız məlumatlara və xüsusən Aşıq Yusif Sədərəklinin verdiyi məlumata görə Kosacanlı Ağ Aşıq təxminən XIX əsrin ortalarında vəfat edib. Onun dediyinə görə, ustadı sədərəkli Aşıq əli də bunu deyirmiş. Aşıq əlinin dediyinə görə, Aşıq Alının ustadı Kosacanlı Ağ Aşıq olub. Yəni bu məlumata görə, Kosacanlı Aşıq Allahverdinin nəfəsi Allahverdi də aşıq olub. Sədərəkli Aşıq Yusifin dediyinə görə kosacanlı aşıq hansısa səbəbdən Göyçə mahalına köçüb. Deyilənə görə, Aşıq Allahverdi Göyçəyə gedəndə orta yaşlarında imiş.

Sədərəkli Aşıq Yusifin dediyini nəzərə alsaq, Kosacanlı Ağ Aşıq XIX əsrin ortalarında, təxminən 1840-60-cı illərdə vəfat edərkən yaşı azı 90-ı keçmişdi. Bu məlumat prof. M. Həkimovun məlumatı ilə çox yaxındır. Hətta M. Həkimovla sədərəkli Aşıq Yusifin aşığın doğum tarixi haqqında dediyi fikir də bir-birinə yaxındır. Məlumatın birinə görə XVIII əsrin 2-ci yarısının əvvəli, ikincinə görə 1754-cü il. Məlumatlar arasında cəmi 3-4 il fərq var.

M. Həkimovun məlumatına görə, Ağ Aşıq 1860-cı ildə 106 yaşında vəfat edib, qəbri də Göyçənin Kərkibaş (indiki Şəfəq) kəndindəndir (71, s. 52). M. Həkimov göstərilən ədəbiyyatda Kosacanlı Ağ Aşığın tərcümeyi-halı, şeirləri, Aşıq Alı və Keşişoğlu ilə deyişməsi, "Ağ Aşıq-Süsənbər" dastanı haqqında məlumat vermişdir. Alimin fəaliyyəti yaxşıdır. Lakin aşığın tərcümeyi-halını mümkün qədər dəqiq verməyə ehtiyac var. Ağ Aşığın təxəllüsü, yaradıcılığı ilə Kərkibaşlı Allahverdinin haqqındakı məlumatlarda dolaşlıq var ki, bunlara aydınlıq gətirmək lazımdır.

Şeirlərindən görünür ki, Ağ Aşıq ədalətsizliyi ifşa edən şeirlər yazdığına görə, təzyiq və təqiblərə dözməyərək doğma yurdunu tərk edib, Göyçə mahalına pənah aparmışdır. O, Göyçə mahalına köçdükdən az sonra Kosacanlı Ağ Aşıq Allahverdi kimi deyil, daha çox Ağ Aşıq təxəllüsü ilə məşhurlaşmışdır. Kosacanlı təxəllüsünün unudulması aşığın Göyçədə doğulmuş

nəvəsi Allahverdi ilə onun bəzən qarışıq salınmasına şərait yaratmışdır. Bizcə, bu dolaşıqlığın əsas səbəblərindən biri budur.

Apardığımız müşahidə, toplama materialları, aşıqla bağlı çap edilmiş məlumatların tutuşdurulması Kosacanlı Ağ Aşıq Allahverdinin həyat və yaradıcılığının dürüst öyrənilməsinə imkan yaradır.

M. Həkimov yuxarıdakı məlumatlarla yanaşı, aşığın atası, bacısı, həyat yoldaşı və onun Ağa Məhəmməd şah Qacarın Azərbaycana hücumu zamanı 40-41 yaşlarında Göyçə mahalına pənah gətirib ömrünün sonuna qədər Kərkibaş kəndində yaşadığı haqqında da məlumat vermişdir. M. Həkimovun Kosacanlı Ağ Aşığın Göyçənin Kərkibaş kəndində yaşamış uzunömürlü qohumlarından, Göyçə ağsaqqallarından yazdığı məlumatlar aşığın Şərurun Kosacanlı kəndindən Göyçəyə köçdüyünü, bundan sonra Aşıq Alıya ustadlıq etdiyini təsdiq etməkdədir. Həmçinin məlumatda göyçəli Aşıq Allahverdinin yaşca Kosacanlı Ağ Aşıqdan çox-çox cavan olduğu və ondan xeyli sonra dünyasını dəyişdiyi təsdiqini tapmışdır. Bundan başqa, kərkibaşlı Allahverdinin məlumatı da Aşıq Alının ustadının Kosacanlı Ağ Aşıq olduğunu aydın göstərməkdədir (71, s. 50-54).

Şair-tədqiqatçı H. Arif çap etdirdiyi "Ağ Aşıq" adlı məqaləsində Aşıq Alının ustadı Allahverdinin XVIII əsrin axırlarında Göyçə mahalında doğulduğunu yazır. Bu məqalədə aşığın haqqında tutarlı bir söz deyilmir. Ağ Aşığın ustadının XVIII əsrdə yaşamış Göyçəli aşıq əliqulu olduğu söylənilir. Bu məlumatın doğru olması şübhə doğurur. Deyildiyi kimi, Ağ Aşıq 40-41, bəzi məlumata görə bundan da böyük yaşlarında Şərurun Kosacanlı kəndində yaşayıb. Onun şagirdlik illəri 14-17 yaşlarına düşərdi. çünki əksər halda 18 yaşdan sonra şagirdlərə ustad-şagird ənənəsinə görə müstəqil aşıqlıq etmək icazəsi verilirdi. Aşıq ələsgər də 18 yaşdan müstəqil aşıqlıq etməyə

başlamışdır. Buna görə, Kosacanlı Ağ Aşıq Allahverdinin ustadı göyçəli aşıq əliqulu ola bilməzdi.

Bundan başqa, H. Arif məqalədə aşığın bir neçə bayatısını və "Olmaz", "Qayıtdı" adlı qoşmalarını çap etdirmiş, aşıqla bağlı iki rəvayətdən yığcam bəhs etmişdir (6).

H. Arif Kosacanlı Ağ Aşığın anadan olma yeri və tarixi haqqında müsahibələrinin birində bundan tamam fərqli məlumat verir. O, Azərbaycan aşıqlarının IV qurultayının keçirilməsilə bağlı müsahibəsində deyir:

"Ağ Aşıq əslən qazaxlıdır, sonra Naxçıvana köçmüş, oradan da Göyçə mahalına gəlmişdir" (7, s. 178). H. Arif Aşıq Alının ustadı Ağ Aşığı nəzərdə tutur. Burdan belə görünür ki, H. Arif Ağ Aşığın Kosacanda anadan olduğunu bilmirmiş. Bilsəydi, aşığın Qazaxda, Göyçədə anadan olduğunu yazmazdı. Şübhəsiz ki, aşıq bu yerlərdən birində doğulsaydı, ona Kosacanlı deyilməzdi. Bununla yanaşı, H. Arif aşığın anadan olduğu yerlə bağlı fikrini heç nəyə əsaslanmadan deyib. Həm də şair Ağ Aşığın Qazaxdan Naxçıvana, oradan da geri Göyçə mahalına köçdüyünün səbəbini də qeyd etmir. Məlumatların qeyri-dəqiqiyyəti, əsassızlığı elə ilk yanaşmada məlum olur. Bəlkə də, bunun nəticəsidir ki, sonrakı məqalələrin birində H. Arif fikrinə aydınlıq gətirmiş və XVIII əsrdə yaşamış məşhur Ağ Aşıq Allahverdinin Şərur mahalının Kosacan kəndində anadan olduğunu yazmışdır (8). H. Arifin yanlış fikrillə bağlı yerli mətbuatda yazı da getmişdir. Yazıda aşığın anadan olduğu yer barədə H. Arifin yanlış fikri diqqətə çatdırılsa da, Aşıq Alının ustadının Kosacanlı Ağ Aşıq yox, Göyçə mahalının Kərkibaş kəndində doğulmuş Ağ Aşıq olduğu qənaətinə gəlinməklə başqa bir yanlışlığa yol verilmişdir (66).

Son vaxtlar yerli mətbuatda çap edilmiş bir yazı diqqəti çəkməkdədir. Yazıdakı məlumatdan aydın olur ki, dərələyəzli Aşıq Cəlil Şərurda toy məclisində oxuyarkən Kosacanlı Allahverdiyə rast gəlir. Toy sahibi Aşıq Cəlilə onun Aşıq Qa-

Atasının cababından sonra qonağın Koroğlu olduğunu anlayan Dəmirçioğlu onunla haqq-hesab çəkmək məqsədilə çənlibelə yola düşür.

Dəmirçioğlu çənlibelə gəlir, Koroğlu ilə rastlaşdıqda onu tanıdır. Koroğlu bir neçə üsulla Dəmirçioğlunu sınaıb çox qüvvətli pəhləvan olduğunu bir daha şahidi olur... Nəhayət, Dəmirçioğlu çənlibeldə qalır, Koroğlunun ən qəhrəman silahdaşlarından birinə çevrilir (44, s. 105, 106).

Göründüyü kimi, dastanın adı çəkilən qolu həm hadisələrin baş verməsi, həm də ərazi baxımından Naxçıvan regionu ilə çox bağlıdır. əlbəttə, bunlar səbəbsiz deyil. Dastan, eləcə də onun "Dəmirçioğlunun çənlibelə gəlməsi" qolu, Koroğlunun soykökü, məskəni çənlibel haqqında bəzi mülahizələrimizi qeyd etməyi əhəmiyyətli sayırıq.

Dastandan məlum olduğu kimi, Rövşən gözləri kor edilmiş atası Alı kişinin məsləhətilə çənlibeli məskən eləmişdi. çənlibel coğrafi cəhətdən hansı əraziyə, dağlara daha çox uyğun gələ bilər?

Qeyd edək ki, dastandakı bəzi motivlərin kökü, qaynaqları əski çağlarla səsleşsə də, hadisələrin baş verdiyi tarixi şərait XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

Tarixdən məlumdur ki, Şah Təhmasibin (1524-1576) hakimiyyəti illərində əhalinin vəziyyəti ağırlaşır, Osmanlı qoşunlarının hücumları da artır. II Şah İsmayılın ölümündən sonra Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyəti illərində Səfəvi dövləti daha da zəiflədi. Osmanlı imperiyası ilə aparılan müharibə ilə bağlı I Şah Abbasın bağladığı müqaviləyə (1590) görə, Azərbaycanın böyük bir hissəsi Osmanlı dövlətinin əlinə keçir. Azərbaycan paşalıqlara bölünür. Bu inzibati sistem I Şah Abbasın bu yerləri geri aldığı illərədək davam edir. Bu illərdə Osmanlı imperiyasının tabeliyində olan yerlərdə güclü üsyanlar olur ki, bunlardan geniş yayılanı 1599-cu ildə baş vermiş Cəlalilər üsyanıdır. Təqribən 1610-cu ildə yenidən başlamış bu

Yalvardım qoymayın təkə məzara
Ağlayıb çiçəyi yanan mən oldum.

Mənim yarım gözəllərin xasıydı
əyninə geydiyi qəm libasıydı.
Bu toy deyil, Məhəmmədin yasıydı
Paytaxtı yan üstə çönən mən oldum.

Aşığın nikbin ruhlu şeirləri də vardır. "Gözəllər" adlı şeirində deyilir:

Ağ buxağa, gül-bənövşə düzərsiz,
Gərdən çəkib bağrım başın əzərsiz,
Sığallanıb tarla üstə gəzərsiz,
Bu hal çox yaraşır sizə, gözəllər.

Ümumiyyətlə, Aşıq Nəbat XX əsrin 34-73-cü illərində Azərbaycan aşıq ədəbi mühitində çox tanınmış qadın sənətkarlardan biridir. O, doğulduğu yurtdan kənarda qoşub-yaratsa da, Vətənin ayrılmaz tarixi bölgəsi olan Şərur-Naxçıvan torpağına bağlılığı şeirlərində ifadə etmiş, ölməz ruhu ilə əbədləşmişdir.

Gülal Məmməd. Gülal Məmməd haqqında da məlumat azdır. Onun XIX əsrdə Naxçıvanın Şərur mahalında yaşaması və bir qoşması haqqında məlumat verilmişdir (16, s. 311). "Qurban olduğum" adlı şeiri aşığın yaradıcı olduğunu göstərir:

Ağ əllərin oynar bağda gül ilə,
Dindirərəm səni şirin dil ilə.
Qapında əylənib qallam il ilə.
Oyan, gözlərinə qurban olduğum.

Bahar olcaq bağçanıza bar gələr,
Payız olcaq dağınıza qar gələr.
Səndən ayrı düşmək mənə ar gələr,
Oyan, gözlərinə qurban olduğum.

Üç bənddən ibarət olan qoşmanın dili, üslubu axıcıdır. Şeir sənətkarlıq xüsusiyyəti də yaxşıdır. Bizcə, şeiri aşıq gənc

yaşlarında demişdir. Aşığın şübhəsiz ki, başqa şeirləri də olub. Bunu haqqında danışdığımız şeirdən də hiss etmək olur.

Aşığın Şəhur mahalının hansı kəndində yaşamış olduğu hələlik müəyyən edilməyib.

Əli Xanxanımoğlu. Şəhur aşıq mühitinin tanınmış nümayəndəsi Aşıq Əli Xanxanımoğlunun həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat azdır. Onun haqqında bizə çatan məlumat belədir ki, el sənətkarı XIX əsrdə Şəhurun Sədərək kəndində yaşamışdır. Yaddaşlarda qalan söhbətlər, rəvayətlər, şeirlər aşığın hazır-cavab, mərd, kamil sənətkar olduğunu göstərir (16, s. 308). Aşıq Əli Xanxanımoğlunun əldə olan şeirləri onun ustad-yaradıcı aşıq olduğunu təsdiq etməkdədir. Onun "Aşan yollar yar yanına gedirmi?" adlı şeiri sənətkarın Sədərəkdən olduğunu aydın göstərir. Bu şeirdə Sədərəklə əlaqəsi olan Kərkinin düzü (Kərki kəndi XX əsrin sonlarında ermənilər tərəfindən işğal olunub), ələkuçan dağı, Ucubiz və başqa yer adlarının çəkilməsi bunu təsdiq edir.

Aşığın çap edilmiş qoşma və təcnis formalı şeirlərində fikir, məzmun aydınlığı, forma gözəlliyi aydın nəzərə çarpır. Amma təəssüf ki, el sənətkarının şeirlərini əldə etmək çətindir. çünki yaşlı aşıq şeiri həvəskarlarının çoxu dünyasını dəyişib. Aşığın yaddaşlarda yaşamış şeirlərinin çoxu unudulub.

Adı qeyd olunan şeir dağlara, düzlərə xitabən yazılıb. Sənətkar dağlardan, düzlərdən keçən yolların yar yanına getdiyini soruşur. Belə məlum olur ki, aşıq dağları aşaraq, düzləri keçərək Sədərəkdən gəlib əyricə dağına çatır və bu anda şeirin aşağıdakı bəndini deyir:

Gəldik çıxdıq əyricənin belinə,
Durub baxdıq ələsgərin elinə,
Heyran qaldıq çiçəyinə, gülünə,
Aşan yollar yar yanına gedirmi?

Şeirdəki bir məqamı da qeyd etmək istəyirik:

Dağılıb əlinin dövləti-varı,

Eposun coğrafiyası ilə bağlı prof. S. Babayev son illərdə bir tədqiqat əsəri çap etdirmiş, əsərdə Naxçıvanda bir çox toponimlərin "Kitabi-Dədə Qorqud" boyları ilə bağlı olduğunu göstərmişdir (25).

əlbəttə, eposla, eləcə də onun tədqiqilə bağlı yuxarıda sadalanan tədqiqat əsərlərinin əhəmiyyəti çoxdur. Akad. İ. Həbibbəylinin dediyi kimi, belə tədqiqat işləri "Naxçıvana ərazi iddiaları xülyası ilə yaşayan bədnam erməni qəsbkarlarına çox tutarlı cavabdır" (33, s. 7). Heç bir təsdiqə ehtiyac olmadan boydakı Şəruk(Şəhur), Dərəşam, Dərəşam suyu, əlincə qala Naxçıvan regionundakı tarixi-coğrafi obyektlərdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun X boyu regionun ozan yaradıcılığı ilə bağlı yaranmış qəhrəmanlıq nümunəsidir. Boyda Naxçıvan regionu ilə bağlı tarixi-coğrafi yerlərin dəqiq işlədilməsi ozan-sənətkarın bölgəyə dərinədən bələd olduğunu göstərir.

"Dəmirçioğlunun çənlibelə gəlməsi" qolu. Folklorumuzun monumental abidələrindən biri "Koroğlu" eposunun Naxçıvan regionu ilə bağlı qolu "Dəmirçioğlunun çənlibelə gəlməsi"dir. Bu qolda baş verən hadisənin əsas başlanğıcı Naxçıvan şəhəridir (40, s. 21). Dastana görə, Koroğlu Naxçıvan şəhərinə gəlib Qıratı nalladarkən Dəmirçioğluna rast gəlir. Bədnallıq edən Qıratın dal ayaqlarını Koroğlu saxlaya bilmir. Bunu gören Dəmirçioğlu gəlib atın dal ayaqlarının ikisini də yerdən götürüb saxlayır. Qırat nə qədər çırpınırsa ayaqlarını Dəmirçioğlunun əlindən çıxara bilmir. Dəmirçioğlunun atası atı nallayıb qurtarır. Bu əhvalatda Koroğlu dəmirçinin nallarını əzdikdə əvəzində Dəmirçioğlu da Koroğlunun verdiyi sikkələrin rəqəmlərini pozub Koroğluya qaytarır və deyir ki, qəlb pul vermə. Koroğlu Dəmirçioğlunun niyyətini başa düşüb pulu nalbəndin özünə verir. Burdan belə görünür ki, Dəmirçioğlu Koroğludan çox güclü bir gənc imiş.

Koroğlu getdikdən sonra atası Dəmirçioğluna irad tutur ki, sən nə etdin? Heç bilirsən o kimdir?

Cəfərov demişkən "oğuz-qıpcaq qarşিদurması") fonunda baş verir" (46 s. 23). Oğuzların qonşuluğunda yaşayan gürcülər də xaçpərəst yox, bütərəstdir (70, s. 9). Eposdakı boylar sübut edir ki, "hələ o zaman "qara donlu kafirlər"-Bizans, erməni və gürcü feodalları türkləri bir-birilə salıdıрмаğa cəhd göstərir, onları öz əlləri ilə bir-birinə məğlub etdirmək siyasəti yeridirdilər. Məkrli niyyətlərinə nail olmaq üçün qıpcaq türklərini oğuz türkləri üzərinə qaldırırdılar" (46, s. 27).

Qeyd olunmuş yuxarıdakı məlumatlara görə isə əlincə qala Qıpcaq xanın tabeliyində təxminən Harun ər-Rəşidin hakimiyyətdə olduğu 786-809-cu illər arasında, xəlifə Məmunun müasiri Şəktur xanın öhdəsində isə 833-cü ildən sonralar olmuşdur. Ehtimal ki, Səkrəyin əlincə qalada dustaq olduğu və kiçik qardaşı əkrək tərəfindən azad edilməsi təxminən VII əsrin sonları və VIII əsrin 30-cu illərindən sonraya təsadüf etmiş olur.

Ümumiyyətlə, "Uşun [oca oğlu Səkrək boyu" həm hadisələrin cərəyan etməsinə və təsvirinə görə, həm də coğrafiyasına görə Naxçıvan ərazisi ilə bağlıdır. Naxçıvan da qədim Oğuz yurdunun bir hissəsi və tarixi bir bölgəsidir. Bu boydan başqa da eposun Naxçıvan və ona yaxın ərazilərlə bağlılığını göstərən cəhətlər vardır. "Dədə Qorqud" boyları ilə bağlı əfsanə, rəvayət, yer-yurd adlarının olduğu haqqında neçə il bundan qabaq bu sətrlərin müəllifi tərəfindən elmi məqalə çap etdirilmişdir (64, s. 202-206). Eləcə də 1987-ci ildə müdafiə etdiyimiz namizədlik dissertasiyasında regionun əlincəçay və Gilançay bölgəsi folklorunun tədqiqi zamanı Dədə Qorqudla, onun boyları ilə bağlı bəzi örnəklər də qismən öyrənilmişdir (61, s. 108-112).

Bundan qabaqkı illərdə akad. H.Arashlı, prof. M.H.Təhməsimib, Ş. Cəmsidov, S. əliyarov və b. eposun ərazi baxımından Azərbaycanın tarixi-coğrafi ərazisi ilə, eləcə də Naxçıvan regionu ilə bağlılığından bəhs etmişlər.

Ondan üz döndərib bütün simsarı.
Xanxanimoğlundan soruşun barı,
Aşan yollar yar yanına gedirmi (16, s. 309)?

Şeirə görə aşığın dövləti-varı dağılıb, ondan bütün dostu-tanışı üz döndərib. Bu, aşığın həyatında ağır, qəmli anların olduğundan xəbər verir.

Aşığın əldə olan şeirləri, demək olar ki, məhəbbətə, gözələ həsr olunub. "Nə üzün daldalar", "Gözəlin", "Xoş gəldin" bu qəbildən olan şeirlərdir.

Ala gözündən doymadığı Urum qızından doğulmuş gözəlin sinə bağlamayıb açıq-saçıq dolandığına toxunan aşıq deyir:

Məxmər çuxa geyib, ucu dizindən,
Doymaq olmur bunun ala gözündən.
Bir gözəl törəyib Urum qızından,
Nə üzün daldalar, nə sinə bağlar (16, s. 309).

Başqa bir şeirdə sevgilisinə xoş gəldin deyən aşıq onun ala gözüne, şirin sözüne müştəq olduğunu söyləyir:

Müştəgam əzəldən ala gözüne,
Şəhdi-şəkərinə, şirin sözüne,
Naz-qəmzə qıl, günəş doğsun üzünə,
Gözüm baxsın zanəxdana, xoş gəldin (16, s. 310).

əli Xanxanimoğlunun yaradıcılığında qoşma şeirinin tənizşəklinə də rast gəlirik. Aşıq deyir:

Üstümüzə gətirmisən bağı sən,
Tax boynuna güləbətini bağı sən.
Yaz çağında gir seyr elə bağı sən,
Süsən-sünbül, qöncə gülü yüz dərdə (16, s. 310).

Tənizşəklində sənətkarlıq yüksək olmasa da, aşığın tənizşəklinə bələd olduğu aydın olur. Bununla yanaşı, aşığın digər gözəlləmə, qoşma, müxəmməs şəklindəki şeir nümunələri də məhəbbət lirikasının yaxşı nümunələridir.

Aşıq Yusif. Aşıq Yusif 1930-cu ildə Şərur bölgəsinin Sədərək qəsəbəsində anadan olmuşdur. El aşığı sədərəkli Aşıq

əlinin şagirdi olub. əsasən qoşma, gəraylı, təcnis və bayatılar yaratmışdır.

Aşığın saçının rəngi ağ olduğundan ona Ağ Aşıq da deyilib. Şeirlərində Yusif adını işlədib. Aşığın "Ha düzə-düzə", "Danışaq", "Züflərin" adlı şeirləri çap edilmişdir (16, s. 325, 326).

Bu şeirlər məqbul sənət nümunələridir. "Danışaq" adlı gəraylıda deyilir:

Zalım qızı insaf eylə,
Bir yaxına gəl, danışaq.
Üz bürüyüb belə keçmə,
Dərdi-dilim bil, danışaq.

Sən bu elin gözəlisən,
Şirin dilli, məzəlisən.
Bil, sevdamin əzəlisən,
Ver əlimə əl, danışaq.

Aşığın "Ha düzə-düzə" təcnisində deyilir:

Bahar zirvələrdən qarı endirər,
Ağır sel yeriyər ha düzə-düzə.
çoban tütək çalar qaya başında,
Hesablar sürünü ha düzə-düzə.

Yusif, vaxtdı ürəyindən od ala,
Öz bülbülü daha qonmur o dala.
Sığırsan sığıngınən o dala
Namusla möhübün ha düzə-düzə.

Aşıq Yusifin qoşmaları içərisində bunlardan başqa da şeirləri vardır. Lakin bədi cəhətdən sönük olduğundan bunlardan nümunə verməyi lazım bilmədik. Aşıq bayatılar da qoşmuşdur. Bu bayatılarda aşıq əhdə vəfasız olanları ilqarlı olmağa çağırır.

əzizinəm yadına,
Qohumuna yadına,

"Uşun Qoca oğlu Səkrək boyu"dur (69, s. 233, 234).

Müşahidə onu da göstərir ki, qeyd etdiyimiz epos boyunun yaranmasında ozanlar nağıl ünsürlərindən də istifadə etmişlər. Beləliklə, nağıl motivindən epos, epos motivindən isə məhəbbət dastanı yaradılmışdır. Ozan-aşıqlar bundan bir yaradıcılıq üsulu kimi istifadə etmişlər.

"Kitabi-Dədə Qorqud" boylarının çoxunu tarixi qəhrəmanlıq nümunəsi saymaq olar. çünki onların hər biri Oğuz igidlərindən birinin qəhrəmanlığı ilə bağlıdır. Haqqında bəhs etdiyimiz boyda da, həqiqətlə yaxından səsleşən məqamlar vardır. Bunlardan elə ilkinini "Uşun Qoca şəxs adı miladdan öncə yüzillikdə yaşamış Uşun, və ya Usun türk etnosunun adı ilə bağlıdır" (63, s. 202). Digər tərəfdən boydan göründüyü kimi, əlincə qalası yadlar əlindədir. Oğuzlar onları kafir adlandırırlar. Deməli, qala müsəlmanların əlində deyil. Qalanın təkuru, yəni başçısı da var. Boyda əkrəyin Məhəmməd peyğəmbərə salavat çevirməsi oğuzların müsəlman olduğundan xəbər verir. əkrəyin kafir adlandırdığı kimlərdir?

Bizcə, boyda hadisələrin təsviri Məhəmməd peyğəmbərdən sonrakı dövrlə səsleşir. Ağqoyunlu dövlətinin banisi Qara Yülük Osman bəyin nəsil şəcərəsinin 14-cü babası Şəktur xan ərəb xəlifəsi Məmunun müasiri olmuş və əlincə qalasını öz tabeliyinə almışdır. Bundan başqa, əlincə qala xəlifə Harun ər-Rəşidin müasiri olmuş Oğuzun nəsil şəcərəsinə daxil olan Qırçaq xanın da tabeliyində olmuşdur (63, s. 196).

Qeyd olunan tarixi məlumatdan görünür ki, Harun ər-Rəşidin (786-809) müasiri olmuş Qırçaq xan əlincə qalanı aldıqdan sonra bu bölgə xristian qırçaqların əlində idi.

Görünür, əlincə qala ətrafında əkrəyin vuruşduğu və kafir adlandırdığı qırçaqlar imiş. Digər tərəfdən boyda oğuz-qırçaq vuruşması özünü göstərir. Bu bərdə prof. Y. Mahmudov yazır: "Kitabi-Dədə Qorqud" da cərəyan edən tarixi hadisələr oğuz-qırçaq toqquşmaları (tanınmış türkoloq, professor Nizami

bağlılığı çoxdur. Boyda adı çəkilən Dərəşam, Dərəşam suyu, əlincə qalası, qalanın yaxınlığındakı qoruq Naxçıvan ərazisidir. Səkrək və əkrək bu əraziləri keçib əlincə qalasına gedir, geri dönəndə də bu ərazilərdən keçib Qalın Oğuz ellərinə çatırlar.

Kiçik qardaşın qəhrəmanlığı, böyük qardaşı dustaqlıqdan qurtarması boyun əsas süjet və məzmunun təşkil edir. Kiçik qardaşın qəhrəmanlığı ilə bağlı mövzular Azərbaycan, eləcə də dünya folklorunda təsadüf olunan məsələlərdəndir.

Bəzi mütəxəssislər eposun bu boyunun mükəmməl olmadığını qeyd etmişlər. Görünür, boyu köçürən ozan, yaxud katib müəyyən hadisə və əhvalatları ixtisar etmişdir. Digər tərəfdən boydakı bəzi hadisələr də mənəvi-psixoloji cəhətdən əsaslandırılmır(59, s. 35).

Boydakı "kiçik qardaşın böyük qardaşı dustaqlıqdan xilas etməsi" motivi arxaik və qədimdir. Bu motivdən əvvəl ozanlar, sonrakı mərhələdə dastan yaradan aşiq-sənətkarlar istifadə etmişlər. "Kitabi-Dədə Qorqud" da bir çox boylar məhəbbət dastanlarının qaynaqlarını təşkil etmişdir. Haqqında danışılan "Uşun Qoca oğlu Səkrək" boyu da aşıqların istifadə etdiyi mənbələrdən biridir. Bu boyun tam şəkildə yenidən işlənməsi ilə "Şahzadə Bəhram" adlı məhəbbət dastanı yaradılmışdır. Dastanın lap müxtəsər şəkildə təqdim etdiyimiz məzmununa görə, İsfahan şahı Aslan, yaxud Yamən şahı Bəhmənin iki oğlu var. Onlar bir-birindən xəbərsiz böyüyürlər. Kiçik qardaş Heydər məktəbdə bir uşağı vurur. Uşaq onun düşmən zindanında qardaşı olduğunu deyir. Heydər ata-anasından çətinliklə icazə alıb böyük qardaşı Bəhramı qurtarmaq üçün yola çıxır. Üstünə nə qədər pəhləvan gəlirsə məğlub edir. Axırda şahzadə Bəhramı onun meydanına göndərirlər. Qardaşlar bir-birini tanıyır, birləşib düşməni məğlub edirlər. Heydər Bəhramı dustaqlıqdan xilas edir və vətənə dönürlər.

çox müxtəsər şəkildə verdiyimiz dastanda bəzi nağıl ünsürünün olmasına baxmayaraq, onun əsil istifadə mənbəyi

əhdə vəfasız olma
İlqarı sal yadına.

Aşiq deyər əhdinə,
Naşı bağban əhdinə,
Özün ilqar veribsən
əməl elə əhdinə.

Aşiq başqa bir bayatısında yaxşı ad qazanmağı tövsiyə edir:

əzizinəm o qala,
Dağ başında o qala,
çalış yaxşı ad qazan
Səndən sonra o qala.

Bəzi bayatları da məhəbbətə həsr olunub. Birində deyilir:

əzizinəm sona sən,
İşin çatdır sona sən,
Mən tərlənin ovusan
əvvəl axır sona, sən.

Bunlarla yanaşı, aşiq qəmli, kədərli bayatılar da yaradıb. İstər bayatılar, itərsə də haqqında danışılan şeirlər aşığın müəyyən dərəcədə yaradıcı olduğunu deməyə imkan verir.

Aşiq Həmid. Şərur-Kəngərli aşiq mühitinin XX əsrdə tanınmış nümayəndələrindən biri Aşiq Həmid olmuşdur. O, 1925-ci ildə anadan olmuş, 25 yaşından tanınmışdır. Aşıqla tanışlığımız onun sənətinə, istedadına bələd olmağa imkan vermişdi. Aşiq Həmid yaxşı səsə malik təcrübəli ifaçı aşiq idi. Dastan söyləmək, məclis aparmaq onun fəaliyyətində əsas yer tuturdu. Demək olar ki, Aşiq Həmid XX əsrin 60-84-cü illərində Naxçıvan aşıqları arasında ifaçılıq və dastan söyləmək bacarığı ilə fərqlənirdi. Azərbaycan məhəbbət dastanlarından 30-a qədərini əzbər bilən aşiq, saz havalarını da məharətlə ifa edirdi.

Ara-sıra şeirlər də yaradıb. Vətənin dağlarının, təbiətinin

gözəllikləri nəzmə çəkilib. Aşıq bir qoşmasında Azərbaycanı və Naxçıvan şəhərini tərənnüm edib:

Sənə can demişəm Azərbaycanım,
Sənə qurban olsun bu əziz canım.
Sazım-sözüm, mənim öz adım-sanım
əziz yurdum, doğma Nəqşi-Cahanım.

Aşıq Həmid ömrünün son illərini Kəngərli bölgəsinin Yenikənd kəndində yaşamışdır. O, bu illərdə Şərurda "El sənəti" məktəbi yaradaraq 20 nəfərədək oğlan-qıza saz sənətini öyrətməyə başlamışdır. Lakin aşığın 1984-cü ildə 59 yaşında qəflətən vəfat etməsi işi başa çatdırmağa imkan vermədi.

Şərur-Kəngərli aşıqları Naxçıvan aşıq ədəbi mühitində öz yerləri ilə seçilmişlər. Onlar Naxçıvanın digər bölgələrində də tanınmaqla sənətin inkişafına, əlaqələrin yaranmasına müsbət təsir etmişlər. Haqqında məlumat verilən sənət adamları ilə yanaşı, bölgədə ifaçı kimi tanınmış digər aşıqlar da olmuşdur. Bunlardan biri Kəngərli bölgəsinin Xok kəndində yaşamış mərhum Aşıq ələsgərdir. Bundan başqa Şərur bölgəsində Hüseyn Arpaçaylı, əli Şəhriyarlı, Aşıq Rövşən, Şahtaxtı kəndindən əbülfəz, Kürçülü kəndində yaşayan Faiq Məmmədov belə sənət adamlarıdır. Kəngərli rayonunun çalxanqala kəndində yaşayan Kamil Həsənov da el sənətkarıdır. Məclislərdə çalib-oxuyur, kənddə saz dərnəyi yaradıb gənclərə aşıq musiqisini öyrədir.

Yekun olaraq demək istəyirik ki, tədqiqatda haqqında məlumat verilməyən aşıqlar da var. Onlar haqqında da nə isə demək olar. Buna baxmayaraq, buradək aparılan araşdırmalar, nəzərdən keçirilən materiallar regionun aşıq mühitinin elmi mənzərəsini açmağa imkan verir.

2.Məhəbbət dastanları

3.1.1. Qəhrəmanlıq dastanları. Qəhrəmanlıq dastanlarını da şərti olaraq zaman ardıcılığına və mənbəyinə görə belə təsnif etmək mümkündür: "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının qədim köklərə malik olan "Uşun Qoca oğlu Səkrək boyu"; "Koroğlu" eposunun "Dəmirçioğlunun çənlibelə gətirilməsi" qolu; "Qaçaq Nəbi" dastanının Naxçıvan regionu ilə bağlı hissələri.

Qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarının Naxçıvan regionu ilə tam bağlanan örnəkləri olmasa da, bəzi boy və qollar müəyyən dərəcədə bölgənin folkloru ilə bağlıdır.

Uşun Qoca oğlu Səkrək boyu. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun Naxçıvan regionu ilə əsasən bağlı olan boyu "Uşun Qoca oğlu Səkrək boyu"nun məzmununa görə Oğuzların zamanında Uşun qocanın Səkrək və əkrək adlı iki oğlu var idi. Böyük oğlu əkrək Bayandır xanın divanına gedib-gəlir, Qazan xanın qapı-bacası da onun üzünə həmişə açıq idi. Ona yürüş üçün icazə verilir. əkrək 300 nəfərlə Şirokuz kənarından Göyçə dənizədək sahəni çalib-talayırlar. Onun yolu əlincə qalasına və onun yanındakı qoruğa düşdü. Qara təkurun altı yüz nəfərlik dəstəsi onlara hücum etdi, igidləri qırıb əkrəyi əlincə qalasında dustaq elədilər. Bunların xəbəri Qalın Oğuz ellərinə çatdı, yasa batdılar. Səkrək küçədə dalaşan iki yetim uşağı vuranda uşağın biri dedi: "ə, bizim yetimliyimiz bəs deyil? Bizi niyə vurursan? Hünərin varsa, qardaşın əlincə qalasında əsirdi, get onu xilas elə!... Bu sözdən sonra Səkrək çətinliklə də olsa, izin alıb qardaşının arxasınca getdi. Üç gün at sürüb Dərəşam sərhədindən keçib, qardaşının tutulduğu qoruğa gəldi. Təkur Səkrəyin üstünə nə qədər adam yolladisa, hamısını qırdı. Axırda əkrəyi bir dəstə ilə Səkrəyin üstünə göndərdi. İki qardaş bir-birini tanıyıb görüşdülər. Onlar kafirləri qırdılar. Səkrək qardaşını xilas edib geri qayıtdı. Dərəşam suyunu üzüb keçdilər, gəlib Oğuz yurdunun sərhədinə çatdılar(39, s. 284-292).

Məzmun və süjeti qısa verilən boyun Naxçıvan regionu ilə

sevişmək, sonra da görüşmələrini qanuniləşdirmə tədbiri" (69, s. 69) kimi daha çox özünə yer tutmuşdur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan məhəbbət dastanları, eləcə də onlarla bağlı nəzəri məsələlər əvvəldə qeyd olunduğu kimi yaxşı tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqat əsərində belə məsələlərdən danışılmayacaq. Mövzunun adından və məqsədindən asılı olaraq Naxçıvan aşiq mühitilə bağlı olan dastanlar tədqiq olunacaq. Tədqiq olunan dastanların eləsi var ki, burda ilk dəfə tədqiqata cəlb olunur. Elələri də var ki, ətraflı tədqiq olunmamışdır. Bunlar da bölgənin aşiq mühitilə bağlanan dastan örnəklərinin tədqiq olunma ehtiyacını ortaya qoyur.

Dastan örnəklərinin tədqiq və təhlilini etməzdən əvvəl onların təsnifinə diqqət yetirmək lazımdır.

Ümumiyyətlə, dastanların təsnifi müəyyən əsaslara, müəyyən prinsiplərə görə aparılmışdır. Belə təsniflər təsnifçinin özünün, yaxud məxsus olduğu nəzəriyyənin, məktəbin təsnif olunan materiala, janra münasibətindən doğur, onun tədqiq obyektinə yanaşma üsulu və tətbiq etdiyi meyarla bağlı olur. Buna görə müxtəlif zamanlarda, müxtəlif yerlərdə müxtəlif təsniflər, bölgülər yaranmışdır (69, s. 108). Bu bölgüləri xatırlatmağı lazım bilməyib, qısaca olaraq Azərbaycan dastanlarının aşağıdakı qruplara bölündüyünü qeyd edirik:

I. Qəhrəmanlıq dastanları

II. Məhəbbət dastanları

III. Ailə əxlaq dastanları

Hər qrup isə bir neçə yarımqrupa bölünür. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dastanları daha çox iki qrupa bölünür: qəhrəmanlıq dastanları, məhəbbət dastanları. Yuxarıda üç yerə bölünən qrup da dastanların iki qrupa bölünməsinə zərər gətirmir.

Naxçıvan aşiq ədəbi mühitilə bu və ya digər dərəcədə bağlı hesab edilən dastanları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı məqsəduyğun hesab edirik:

1. Qəhrəmanlıq dastanları

III FƏSİL

DASTAN YARADICILIĞI VƏ AŞIQ RƏVAYƏTLƏRİ

3.1. Dastan yaradıcılığı

Məlumdur ki, elmi ədəbiyyatda dastan sözü, onun mənaları haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Lakin bu sözün nə qədər mənası olmuşsa da, ədəbi termin, ədəbi istilah kimi dastan şifahi xalq ədəbiyyatının ən iri həcmli və ən çox yayılmış bir janrıdır.

Dastan aşiq ədəbiyyatı ilə bağlıdır. Dastan şeirlə nəsrin növbələşməsi prinsipinə əsaslanır. Dastanlar aşıqlar tərəfindən danışılır və onun nəsr hissəsi aşıqlar tərəfindən "jurd" adlandırılır. Məlum olduğu kimi, dastanların qəhrəmanlıq və məhəbbətlə bağlı növləri var. Folklorşünaslıqda qəhrəmanlıq dastanları da, məhəbbət dastanları da kifayət qədər toplanıb, nəsr və tədqiq olunub. Bu sahədə ən fundamental tədqiqat görkəmli folklorşünas, prof. M. H. Təhməsinə məxsusdur. Professorun tədqiqat işləri, xüsusən "Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)" (Bakı, Elm, 1972) adlı iri həcmli monoqrafiyası yüksək elmi-nəzəri sanbalına və təcrübi əhəmiyyətinə görə Azərbaycan folklorşünaslığının qızıl fonduna daxildir.

Şifahi xalq ədəbiyyatının epik növləri içərisində dastan daha çox nağıllara yaxındır. Buna görə aşiq məclislərində aşığa belə demək mümkündürsə, sifariş verildikdə "aşiq bir nağıl danış", yaxud "Novruz" un, "Abbas-Gülgəz" in nağılını söylə" ifadələri işlədilirdi. Eynilə Naxçıvan bölgəsinin hər bir şəhərində, kəndində də belə deyilmişdir. "Dastan danış", "dastan söylə" son onilliklərin ifadəsidir.

Naxçıvan aşiq ədəbi mühiti Azərbaycan aşiq yaradıcılığının tərkib hissəsi olmaqla təbii ki, dastan yaradıcılığı ilə də bağlıdır. Yəni belə deyək ki, Naxçıvan aşiq mühitinin yaradıcı-ifaçı sənətkarları şeir yaradıcılığı ilə yanaşı dastan yaradıcılığı

tanla bağlı ünsürlər də müşahidə olunur. Bizcə, bu dastandan unudulmuş sonradan bir qədər müstəqilləşmiş aşiq rəvayətidir. Rəvayətdə deyilir ki, Kərimin aşiq yanına gedişi atasından gizli olmuşdu. Dastanda da Kərimin dilindən bu hadisə ilə səsləşən bir bənd şeir deyilir:

Canım usta, gözüm usta,
Usta sonra sına məni.
Gəlib görər atam Qasım
Bulayar al qana məni.

Rəvayətdə həqiqətlə səsləşən məsələlərdən biri də Kərimin təlimə saz çalmaqdan başlamasıdır. Bəzi tədqiqatçılar aşılıqda təlimin sazdan başladığını yazır (30, s. 71-72). Şagirdə 16 yaşdan sonra çalıb-oxumağa icazə verilirdi. Aşiq ələsgər şagird götürəcəyi gənci bir çox xüsusiyyətlərinə görə yoxlayırmış. Bu ustad-şagird ənənəsi "Kərim-Süsən" dastanında qorunmuşdu. Rəvayətlə bağlı nəzərdən keçirilən şeirə görə, Kərim də usta tərəfindən sınıanıb.

Bunlarla yanaşı, rəvayətdə dastan hadisələri ilə ziddiyyətli görünən bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Kərimin rəvayətdəki gəncliyinin əksinə dastandakı gəncliyi çox şüursuzdu. O, mollaxanada əlif-beyi belə öyrənə bilmir. Lakin bu hal dastanda buta alanadək davam edir. Buta aldıqdan sonra Kərimin gəncliyi, mənəvi aləmi dəyişir. Bu haqda aşiq ədəbiyyatında az-çox danışıldığını nəzərə alıb onu deyək ki, bu təkcə "Ordubadlı Kərim" dastanında deyil, əksər məhəbbət dastanlarımızda işlənmiş ənənəvi haldır. Qeyd edək ki, "buta almamış Qurbaninin əlindən demək olar ki, heç bir iş gəlmir. Yaxud "Abbas-Gülgöz" dastanına görə, anası Abbası hər hansı məktəbə qoyursa, Abbas oxuyub yazı bilmir" (69, s. 73). Dastanın "Kərim-Süsən" variantında isə buta yoxdur. Kərim Süsən xanımı bağda görüb aşiq olur. Lakin burda "buta almaq" yoxsa da, eyni vəziyyət vardır. Bununla bağlı qeyd olunan dastanda belə bir şeir söylənir:

hərəkət 1630-cu ilə qədər geniş şəkildə davam etmişdir (24, s. 411-424,464,468,472).

"Koroğlu" eposunun bir çox surətlərinin tarixi şəxsiyyət olub bu hərəkətlə bağlılığı haqqında tutarlı sübutlar vardır (69, s. 168-172).

Tarixi rəvayətlərə görə, Salmas yaxınlığındakı Xaraba qala Koroğlu tərəfindən tikilmişdir. Rəvayətlərdə Naxçıvan regionu, Salmas, Xoy Koroğlunun ən çox fəaliyyət göstərdiyi yerlərdir. Dastanın çox variantında Koroğlunun iqamətgahı çənlibel qalasının Naxçıvanda və ona yaxın Maku ərazisində yerləşdiyi göstərilir(24, s. 472).

Dastan variantlarından başqa, mənbələr də göstərir ki, Dəmirçioğlu Həsən Naxçıvan şəhərindən olmaqla Cəlililər hərəkətinin Təbriz üsyanında iştirak etmiş sərkərdələrdən biriymiş (69, s. 170).

Qeyd edək ki, Cəlililər hərəkəti daha çox Azərbaycanın qərb, Türkiyə ərazisinin isə şərq sərhədlərinə yaxın regionları əhatə etmişdir. Təbii ki, eposun bir neçə qolu da bu ərazilərdəki Naxçıvan, ərzurum,Qars şəhərləri ilə bağlıdır. Rəvayətə görə, çənlibelin Naxçıvan və Maku ərazisində olduğunu qeyd etdik. Bu və məlum olan digər məlumatları nəzərə alıb çənlibelin bu regionlarda, daha doğrusu Naxçıvana yaxın ərazilərdə axtarılması gerçəkliyə yaxındır.

Dastanda çənlibellə bağlı Rövşən atasının sualına belə cavab verir:

"-Ata, bura hər tərəfi sıldırım qayalıq, çənli, çiskinli bir dağ belidir.

Alı kişi soruşdu:

Oğul, bax gör, bu dağ ki, deyirsən, bunun hər tərəfində bir uca qaya görünürki?

Rövşən dedi:

-Ata, görünür. Biri sağında, biri də solunda. Özü də başları qarla örtülüdür.

Alı dedi:

-Oğul, mənim axtardığım yer elə buradır. Mən buranı çox yaxşı tanıyıram. Buraya çənlibel deyirlər" (42, s. 19).

Dialoqdan aydın olur ki, Alı kişi çənlibeli yaxşı tanıyırmış, ora bələd imiş. Bunu ehtimal kimi qəbul etsək, Alı kişinin yurdu, məskəni də çənlibelə yaxın imiş. Alı kişi və Rövşənin məskəni haqqında nə demək olar?

Qeyd edək ki, "Koroğlu" eposunun qədim variantlarında, o cümlədən A. Xodzko variantında Koroğlu çox zaman Təkəli adlandırılır" (69, s. 171). Dastanın bir çap variantında da buna işarə vardır. Koroğlu şeirlərinin birində "yazın Təkəlidən dəlilərim gəlsin" deyir (43, s. 481).

Bu məlumata görə, Alı kişi və Rövşən (Koroğlu) Təkəli tayfasından olublar.

Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyətə gəlməsində böyük rol oynamış Təkəli tayfası vaxtilə ərdebil və Araz çayına yaxın ərazilərdə yaşamışdır. "Koroğlu" dastanında aşiq Cünunun dilindən bununla səsleşən bir bayatı da deyilir:

Mən aşiq Təhlədənəm,
Tək evli Təhlədənəm,
Arazbar tərləniyəm,
Sənarlar təklədənəm (42, s. 197).

Bayatıya görə, Aşiq Cünun da Təkləndi. Ümumiyyətlə, bu bayatı Araz ətrafı regionla bağlıdır. Burada Təhlə, yəni Təklə yaşayış məskəni adı kimi işlənilir. Təkəli tayfasının Arazbarda-Araz ətrafında yaşadığını nəzərə alaraq, deməli, Cənlibel Araz çayı regionuna, bəlkə də, elə Naxçıvan regionuna uzad deyilmiş.

"Koroğlunun Qars səfəri" qoluna görə, Koroğlu Alacalar dağının ətəklərinə çatanda görür ki, Qars tərəfdən bir atlı gəlir. Deməli, Alacalar dağı Qars şəhərinə yaxın ərazidə yerləşir. Müasir fiziki-coğrafi xəritələrdə Qarsdan Cənubda Aladağ adlı dağ vardır. Alacalar dağı bu dağa uyğun gəlir.

meşədən xəbər alır. "Ordubadlı Kərim" də isə əsəri görüşlərlə səsleşən hadisələrə rast gəlmək olmur. Bunlar "Ordubadlı Kərim" in bu dastandan çox sonra yarandığına inamı artırır. "Əsli-Kərəm" in mənşəyinin qədimliyinə dair M. H. Təhmasib və İ. Abbaslı maraqlı mülahizələr söyləmişlər. Bu mülahizələri, eyni zamanda "Əsli-Kərəm" in XVII əsrdə geniş yayıldığını nəzərə alsaq, dastanın bundan sonrakı əsrlərdə yarandığını ehtimal etmək ağılabatandır.

Tutarlı bir fakt olmasa da dastanın bu dövrlə səsleşdiyini göstərən əlamətlərdən biri də dastandakı idarə sistemidir. Dastanın "Kərim-Süsən" variantında belə bir misra deyilir: "Məndən salam olsun Məlik paşaya". Bu misradan güman etmək olar ki, Qafan paşalıq tərəfindən idarə olunmuş. Xatırladaq ki, Naxçıvan və indiki Qafan rayonu ərazisi 1584-cü ildən 1602-ci ilədək Osmanlı paşalarının hakimiyyəti altında olmuşdur. Bu ərazi 1639-cu ildən 1724-cü ilədək Osmanlıdan alınsa da, 1724-1734-cü illərdə yenidən osmanlıların əlinə keçmişdir (5, s. 21-24, 176,177). Dastanda Qafanın, eyni zamanda Naxçıvanın paşalıq tərəfindən idarə edilməsi bu dövrlə də uyğun gəlir. Demək olar ki, bundan sonrakı dövrlərdə Qafan ərazisi Osmanlının əlinə olmamışdı. Osmanlı imperiyasından çıxdıqda isə Səfəvi şahlarının hakimiyyətində olmuşdur. Paşalıq dövrü ilə səsleşən hadisələr özündən sonrakı Səfəvilər dövründə də epikləşə bilərdi. Bu da dastançılıq ənənəsinə uyğundur. çünki hər hansı bir hadisə və məlumatın dastanlaşması üçün müəyyən vaxt lazımdı. Güman ki, hər iki halda "Ordubadlı Kərim" dastanı ən gec, bizə isə ən yaxını XVIII əsrdən sonra yarana bilməzdi.

Ordubadlı Kərimlə bağlı rəvayət də müəyyən mənada maraqlı doğurur. Rəvayətə görə, ordubadlı Qasımın Kərim adlı oğlu atasından gizli gedib bir aşiqin şagirdi olur. Sazı öyrənib on altı yaşından aşılıq edir.

Rəvayətin dastanla səsleşdiyi inkar olunmazdır. Burda das-

istər-istəmöz Qara Məlik "əslı-Kərəm"dəki Qara Keşışı yada salır. Vaxtıla M. H. Təhmasib "əslı-Kərəm"ın "Şeyx Sənan" əfsanəsinə yaxın qədim bir variantı olduğunu göstərmişdir (69, s. 281). Dastanda Kərimə də Şeyx Sənan kimi on il donuz otarmaq təklif olunur. Eyni zamanda əslı və Süsən surətləri arasında bir bənzərlik vardı. "əslının yeganə günahı zəifliyində, dini təəssübün bağlamış olduğu zənciri qıra bilməməsindədir. O, əsərə lap başlanğıcdan gücsüz, məsum bir qız kimi daxil olur. Kərəmlə ilk görüşündə: "Aman Kərəm məni rüsvay eyləmə" deyib yalvarır. Lakin axıra kimi belə qalmır. əslı Qara Keşışın onu başqasına vermək qərarına qarşı çıxır (69, s. 295). Süsəndə də buna yaxın vəziyyət görmək mümkündür. Demək olar ki, o da əvvəl zəifliyi üzündən Kərimə "A zalım, məni atam sənə verməyəcək, gəl məndən əl çək!" deyirsə də, sonradan fikrində qətiləşir. Qara Məliyin ortaya çox kobud bir şərt qoyduğunu gördükdə kəskin şəkildə ona qarşı çıxır və Kərimə qoşulub qaçır (17, s. 212-215).

Hadisə və surətlər arasındakı belə oxşar, müştərək cəhətlərin sayını bir qədər artırmaq da olar. Bizcə, bunların müəyyən səbəbi olmamış deyil. Ehtimal ki, bunlardan ikinci daha çox birincidən təsirlənmişdi. Belə olduqda dastanın yaranma dövrü ilə bağlı az da olsa təsəvvür yaranır. "Ordubadlı Kərim", yaxud "Kərim-Süsən" dastanı hər halda "əslı-Kərəm"dən sonra, bəlkə də çox sonra yaranmışdı. Bu ehtimalı gücləndirən başqa dəlillər də vardır. Məsələn, dastanda "əslı-Kərəm"lə səsleşən oxşar cəhətlərin olmasına baxmayaraq, "əslı-Kərəm"də bir dəfə də olsun bu dastana işarə edilmir. Bundan başqa "Ordubadlı Kərim" dastanında demək olar ki, arxaik sözlər işlənmişdir. "əslı-Kərəm" də isə nəsnə (şey), qaramaq (baxmaq), duş (yuxu), yey (yaxşı), dövlət (ağıl), ün (səs), qırcın (tel), uxramaq (ağlamaq) və s. kimi qədim sözlər tez-tez işlənir (69, s. 290). Eyni zamanda "əslı-Kərəm" də qədim inam və etiqadlarla səsleşən hadisələr də az deyil. Dastanda Kərəm əslini qurddan, dağdan, sudan,

Dastanın "Hasan paşanın Cənlibelə gəlməsi" qolunda deyilir:

"Dəli Həsən dəlilərin üç min say-seçməsinə ayırıb, cənlibeləlin Toqat baxarındakı bəndləri tutdu. Başladılar Hasan paşanı gözləməyə" (42, s. 284).

"Salnamələrin verdikləri məlumata görə Hasan paşa 1601-ci ilin avqust ayında Elibistan yaxınlığındakı Cəlaliləri məğlubiyətə uğradır. Qara Yazıcı ölür, 1602-ci ilin iyun ayında isə Cəlalilər Dəli Həsənin başçılığı ilə Toqatı tutur, şəhər əhalisinin də iştirak etdiyi bu vuruşlarda Hasan paşa öldürülür" (69, s. 169).

Dastanda Hasan Paşanın cənlibelə hücum etməsi, nəticədə məğlub olması göstərilən tarixi gerçəklərə çox uyğundur, hətta bir çox məqamları üst-üstə düşür. Dastanda Dəli Həsənin cənlibeləlin baxarından Toqat tərəfi nəzarətdə saxlaması göstərir ki, Toqat cənlibeldən çox uzaq deyilmiş. Onu da qeyd edək ki, dastana görə cənlibelənin yaxınlığında Soğanlı deyilən bir yer varmış. ərzurumla Qars arasındakı dağlıq hissədə "Soğanlı meşəsi" adlı yerin olduğu da məlumdur. Ola bilər ki, dastanda adı çəkilən Soğanlı buradır. Eləcə də ərzurumla Qars arası regionun uca, sıldırım dağ və qayalardan ibarət olduğunu nəzərə alsaq, cənlibelə hər yerdən çox bu əraziyə uyğun gəlir.

Bununla yanaşı, mənbələrdən məlum olduğu kimi "Cənubi Azərbaycanda Salmas şəhəri yaxınlığında Koroğlu qalası, Türkiyədə Koroğlu dağı da vardır" (22, s. 520). XIX əsrə aid mənbələrdə isə Azərbaycanda cənlibelə yaşayış məntəqəsinin adı çəkilir. A. Bakıxanov Xoy hakimi Cəfərqulu xan Dünbulinin bir müddət Naxçıvan yaxınlığında "Koroğlunun cənlibelində" yaşadığını göstərmişdir (23, s. 340).

Bunlar onu söyləməyə əsas verir ki, Cəlalilər hərəkatı, eləcə də onunla bağlı yaranmış "Koroğlu" dastanının əsas arealı Naxçıvan və ona yaxın olan ərazilərlə sıx bağlıdır. Bunun bir əsas sübutu da deyildiyi kimi, dastanın Naxçıvan regionu ilə

bağlı yaranmış "Dəmirçioğlunun çənlibelə gəlməsi" qoludur.

Bir qədər əvvəldə başlanğıcı haqqında müxtəsər məlumat verdiyimiz bu qolun bir neçə variantı məlumdur. Bunlardan bəhs etməzdən əvvəl dastanın Xodzko variantında "Dördüncü məclis" adlanan hissədə Dəmirçioğlu ilə bağlı başlanğıcdakı müxtəsər məlumatda deyilir:

-Naxçıvan vilayətində Dəmirçioğlu adlı qorxmaz, igid bir cavan var idi. O, Koroğluya qoşulmaq üçün çənlibelə gəlir. Koroğlu ilə görüşür, Koroğlu tərəfdən sınıdıqdan sonra dəlilərin sırasına qəbul olunur, igidlikdə dəliləri kölgədə qoyur (40, s. 51,52).

Yığcam şəkildə təqdim edilən bu məlumatdan sonra dastanın tamamilə başqa bir qolu-"Koroğlunun İstanbul səfəri" verilir. Bu variantda yarımçıqlıq çoxdur. Bu haqda danışmağa ehtiyac görmürük. çünki "Xodzko" variantının qisurlu olduğu haqqında folklorşünaslıqda tənqidi fikir söylənmişdir (68, s. 17).

"Dəmirçioğlunun çənlibelə gəlməsi" qolu 1937-ci ildə Aşıq Hüseyin Bozalqanlıdan toplanmışdır. Həmin il "ədəbiyyat" qəzetində Koroğludan bir parça başlığı altında çap edilmişdir. Bundan bir il qabaq bu qol 1936-cı ildə Tovuzda Aşıq əsəddən, Qazaxda isə Aşıq Alıdan toplanmışdır. İlk dəfə bu dastanın birinci nəşrində istifadə edilmişdir. Bundan sonrakı ildə də "Dəmirçioğlunun gəlməyi", yaxud "Dəmirçioğlunun gətirilməsi" adları ilə qol digər aşıqlardan toplanmışdır. Bunlar Nizami adına ədəbiyyat və Dil İnstitutunun folklor arxivində saxlanmışdır (14, s. 348,349).

Demək olar ki, Dəmirçioğlunun çənlibelə gəlməsi müxtəlif variantlarda təsvir edilir.

Variantların birinə görə, Dəmirçioğlu özü Naxçıvandan çənlibelə gəlib Koroğluya qoşulur. Başqa bir varianta görə, Dəmirçioğlunun çənlibelə gətirilməsi Aşıq Cünunun vasitəsilə olur. Bu varianta görə, Dəmirçioğlu on üç, on dörd yaşlarında

Dastanın əksər variantlarında Kərim ordubadlıdır. Atasının adı Molla Qasım, Abşeron variantında Xocan bəzircandır. ə. Axundovun nəşr etdirdiyi variantda isə Kərim isfahanlıdır. Variantlara görə Qafanın yarısı erməni, yarısı müsəlmandı. Şəhərdə ermənilər yaşayan hissəni Qara Məlik, müsəlmanlar yaşayan hissəni Şərəf xan, Abşeron variantına görə Süleyman paşa idarə edir. Birinci deyişmədə Kərimin Süsən xanıma dediyi şeir Qara Məliyin acığına gəlir. Odur ki, Kərim dustaq edilib zindana salınır. Lakin Şərəf xan işə qarışdıqda azad edilir. İkinci deyişmədə Kərim qalib gəlir. Bu vaxt da təəssübkeş Məlik ortaya ağır şərt qoyur. Lakin onun şərti baş tutmur.

Süjeti Ordubad-Qafan arası qurulan "Ordubadlı Kərim" dastanı tam şəkildə bizə gəlib çatmamışdı. Dastanın bəzi hissəsi pozulmuş və unudulmuşdu. Lakin dastanın Naxçıvan mühitindən uzaq Azərbaycan rayonlarından toplanmış variantları onun vaxtilə geniş yayıldığını göstərir. Eləcə də dastan Şirvan aşıqlarının repertuarında bu gün yaşamaqdadır.

Dastanın bu günkü vəziyyətdə hansı əsrdə yarandığını müəyyən etmək çətinidir. Lakin bir araşdırma təcrübəsi kimi bu haqda bəzi mülahizələr söyləmək mümkündür. Dastan bir çox halda bəzi klassik dastan və əfsanələrə, xüsusən daha çox "əsl-Kərəm" dastanına yaxındır. Bu baxımdan dastanı "əsl-Kərəm"lə müqayisəli şəkildə öyrənmək maraqlıdır.

Hər iki dastan qəhrəmanı ailənin yeganə övladıdır. "əsl-Kərəm" dastanında Kərəmlə əsl bağda görüşüb əhd-peyman edirlər. Kərim də bağda buta alır. Hətta bəzi variantlarda Kərəmlə Süsən də bağda əhd-peyman bağlayırlar. Maraqlıdır ki, "əsl-Kərəm"dəki kimi dastanın əksər variantlarında Kərim molla oğlu, Süsən də keşiş qızıdır. Xatırladaq ki, "əsl-Kərəm" in vaxtilə Q. İzraelov tərəfindən toplanıb SMOMPK-da çap olunmuş variantında Kərəm bir mollanın oğlu, əsl də bir keşişin qızıdır. Dastanda Qara Məlikdən başqa nə Kərim, nə Süsən, hətta nə də Molla Qasım dini ayrılığa əhəmiyyət vermir. Burda

ların böyük bir hissəsini məhəbbət dastanları tutur. Bunların arasında "Tahir-Zöhrə", "Aşıq Qərib-Şahsənəm", "Novruz-Qəndab", "Qurbani", "əslı-Kərəm", "Abbas-Gülgəz", "Şah İsmayıl-Gülzar", "İbrahim-Hürnisə", "Məhəmməd-Güləndam", "Dilsuz-Xəzəngül", "Alıxan-Pəri" və b. daha çox məşhurdur. Bu dastanlar əsrlərlə el məclislərində söylənmiş, aşıqların repertuarında əsas yer tutmuşdur. Elə məhəbbət dastanları da var ki, əvvəldə deyildiyi kimi, bu və digər dərəcədə Naxçıvan regionu ilə bağlıdır. Belə dastanların bu fəsildə araşdırılması daha məqsədəuyğundur.

"Ordubadlı Kərim", yaxud "Kərim-Süsən" dastanı.

Azərbaycanın qədim və geniş ərazisinin müxtəlif regionları ilə bağlı maraqlı məhəbbət dastanları çoxdur. Belə numunələrdən biri də daha çox Naxçıvan mühitilə bağlı "Ordubadlı Kərim" dastanıdır. Dastanın qısa süjetinə görə, ordubadlı Molla Qasımın Kərim adlı şüursuz bir oğlu olur. Atası ona heç bir sənət öyrədməyib bir bağa bağban qoyur. Bir gün bağda Kərimə qafanlı Qara Məliyın qızı Süsən xanım buta verilir. Kərim butasının arxasınca Qafana getməli olur.

Süsən xanım məşhur aşıqdır. O, 39 aşığı dustaq eləmiş, bir aşıq lazımdır ki, bağlayıb hamısının boyunların vurdursun. Süsən xanım Kərimlə deyişmədə məğlub olur. Şərtə görə, o, Kərimə ərə getməlidir. Lakin Qara Məlik heç cürə qızı Kərimə vermək istəmir. çünki Kərim müsəlmandır. Buna baxmayaraq, Kərim Süsəni Ordubada gətirməyə nail olur.

Qısa süjeti xatırlanan dastanın Azərbaycan ərazisindən toplanmış bir neçə variantı məlumdu. Dastanın bir variantını folklorşünas ə. Axundov "Kərim- Süsən" adı ilə çap etdirmişdi (17). Bir variant isə folklorşünaslardan İ. Abbaslı, T. Fərzəliyev, B. Abdulla tərəfindən Abşerondan toplanmışdır. Dastanla bağlı bir rəvayət də qeydə alınmışdı. əldə olan bu variantların süjet və məzmunu o qədər yaxındır ki, bunlar arasındakı fərq çox cüzdür.

bir uşaqdır. Lakin çox sağlam və böyük bir pəhləvan qədər güclüdür. Koroğlu atını nalladarkən onu görüb xoslayır. çənlibelə gəlib fikrini Aşıq Cünuna deyir. Aşıq Cünun Dəmirçioğlunu aldadıb şəhərdən çıxarır. Koroğlu onu götürüb qaçır.

Aşıq Hüseyndən toplanan variantda isə əhvalat başqa şəkildə təsvir edilir. Koroğlu atı nalladandan sonra nə qədər pul verirsə, Dəmirçioğlu hamısını əzib geri qaytarır. Axırda zəhmət haqqı əvəzində bir dəfə Qıratı minmək üçün Koroğludan icazə istəyir. Koroğlu bu fürsətdən istifadə edir. Dəmirçioğlu ata mincək tez özü də atın belinə tullandır və çənlibelə yola düşür (14, s. 360, 361).

Naxçıvan və "Qaçaq Nəbi" dastanı. "Qaçaq Nəbi" dastanının yaranmasında Naxçıvan mühitinin də öz yeri vardır. Dastanın ayrı-ayrı hissələrinə müraciət etməmişdən əvvəl vaxtilə represiya qurbanı olmuş Bəhlul Behcətin "Qaçaq Nəbinin tarixi" adlı əsərinə nəzər salmağı faydalı hesab edirik. Adı çəkilən əsərin dəyərini nəzərə alan tanınmış folklorşünas İ. Abbaslı ondakı bəzi məqamları açıqlamışdır. Məlum olur ki, Nəbinin qaçaq düşməsinin səbəbi sosial ədalətsizliyə qarşı barışmazlığı olsa da, onun iki dəfə həbsi bu işə xüsusi təkan vermişdir. Bu həbslərdən biri Naxçıvanda olmuşdur. Alim bu barədə B. Behcətdən sitat verir: "Adətən bütün elat kimi Mollu kəndinin camaatı da yayı yaylağa köçürmüş. Yaylaqdan qabaq camaat Naxçıvana gedir ki, özləri üçün lazım olan şey-şüy alsın. Qayıdanda kənar bir kəndin yaxınlığında gecələməli olurlar. Həmin kəndin camaatı Mollu camaatını talamaq üçün onlara hücum edir. Vuruşmada bir nəfər öldürülür. Sonra iki kənd arasında barışıq yaranır. Ancaq divana düşdüyündən Naxçıvanda məhkəmə olur. Nəbi arxayın olur ki, arada barışıq yaranıb, heç bir qorxu yoxdur, ona görə də məhkəməyə gedir. Elə burada da onu günahkar bilib həbs edirlər. Naxçıvan türməsinə yatan Nəbini Şuşa qalasına aparın zaman o yolda, qolu

bağlı olsa da qaçıb canını qurtarır" (1, s. 14).

Araşdırmalardan məlumdur ki, Qaçaq Nəbi 1896-cı il mart ayının 12-də Kərbəladan qayıdarkən İranla Türkiyənin sərhədində yerləşən Ları kəndində yerləşən çar və İran hakimiyyəti tərəfindən satın alınmış şəxslər tərəfindən öldürülmüşdür (36, s. 199).

Aşıqlar Nəbinin haqqında şeirlər, rəvayətlər, son nəticədə isə dastan yaratmışlar. Qaçaq Nəbi hərəkatı Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvan, Araz çayının cənub ərəzilərində-İran Azərbaycanının Araz çayı ilə bağlı bölgələrində vüsət almışdır. Dastanın tarixi şəraitə görə göstərilən regionlarla yanaşı, Naxçıvan bölgəsi ilə əlaqəsi də təsadüfi deyil. Bu milli dastançılıq ənənəsilə yanaşı, tarixi və yerli şəraitlə bağlılığın nəticəsidir. Doğrudur, dastan hadisələri, ondakı epik və lirik lövhələr tarixi-coğrafi baxımdan Zəngəzur dağları ilə sıx əlaqəlidir. Elə bil ki, Nəbinin qəhrəmanlığı dastanda həm də Zəngəzur dağlarının əzəmətilə epik vüsətə çatır. əvvəlki əsərlərdən fərqli olaraq "XIX əsr aşıq yaradıcılığında qəhrəmanlıq süjetləri əsasən qaçaqların ömür və mübarizə yolunun təsvir-tərənnümünü əhatə edir"(54, s. 682). XIX əsrdə bunun ən yaxşı örnəyi "Qaçaq Nəbi" dastanıdır.

1885-ci ilin oktyabr ayında Naxçıvan qəza rəisliyi tərəfindən tərtib olunmuş Nəbinin dəstəsinin hərəkət istiqamətini göstərən xəritə Qafqazın baş hakiminə göndərilmişdir. Xəritədə Nəbinin dəstəsinin ən çox Zəngəzur, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, İrəvan və Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Salmas, Maku bölgələrində fəaliyyət göstərdiyi əks olunmuşdur. Həmin bölgələrdə Nəbi zülmə, ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparmış, insanların köməyinə çatmışdır. Onunla bacara bilməyən güc strukturları camaatın diqqətini yayındırmaqdan ötrü şeyiələr də yayırdılar. "Məsələn, 1894-cü il noyabr ayında polis orqanları şeyiə yayırlar ki, guya Nəbi İrandan Naxçıvana keçdiyi zaman tutulmuşdur" (67, s. 71).

"Qaçaq Nəbi" dastanının Naxçıvan regionu ilə bağlılığı

adlı məqalədir. Bu məqalədə deyilir ki, Xanım əri Telli Qaranın ölümündən sonra Ağahüseynlə ülfət bağlamışdır. Xanım arvadın dediklərinə görə, Ordubad mahalında yaranmış qaçaq dəstəsinə əkbər Kələntərli başçılıq edirdi. O, Kələntər Dizədən olduğundan belə adlanırdı. Şahhüseyn, Ağahüseyn, Məmmədhüseyn, Telli Qara, Fərhad Qaçaq əkbərin dəstəsində idi. Nəbi qardaşları Mehdi və İsmayilla gəlib İlanlı dağda məskən salmış əkbərin dəstəsinə qoşulmuşdur. İki il sonra əkbər Kələntərli öldükdən sonra dəstəyə Nəbi başçı seçilmişdi (57, s. 26). Nəbinin İlanlı dağda olması haqqında el rəvayətləri də var. Görünür ki, İlanlı dağdakı yaşayış yerinin el arasında "Nəbi qalası" adlanması da bununla bağlıdır (51, s. 375). "Qaçaq Nəbi və..." məqaləsinə görə Nəbinin Ordubadda Nəzər kişi ilə sıx əlaqəsi olmuş, 1895-ci ildə İrana gedərkən Qarabağdan gətirdiyi xalça və xalını, divara vurulan böyük daş aynanı ona yadigar vermişdir (57, s. 26, 27).

Bu məlumatlar onu göstərir ki, doğrudan da, Qaçaq Nəbinin fəaliyyəti Naxçıvan bölgəsilə sıx bağlı olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, belə məlumatların Nəbi ilə bağlı dastanın yaranmasına təsiri olmamış deyil. El və aşıqlar arasında yaranmış söhbət və şeirlərin "Qaçaq Nəbi" dastanının yaranmasına təsiri isə şübhəsizdir.

Deyilənlərə əsasən belə ümumiləşdirmə aparmaq olar ki, qəhrəmanlıq dastanlarının bəzi boy, qol, bədii hissə və məlumatları Naxçıvan aşıq ədəbi mühitlə bilavasitə bağlıdır. Araşdırma göstərir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda "Uşun Qoca oğlu Səkrək boyu", "Koroğlu" dastanında "Dəmirçioğlunun çənlibelə gəlməsi" qolu, "Qaçaq Nəbi" nin xeyli bədii hissə və məlumatları bölgə folkloru, eləcə də onun tarixi-coğrafi məkanı ilə bağlıdır. Bunlardan bəzi epik və lirik örnəklər regionun keçmişini, özünəxaslığını yaşadan ozan-aşıq yaradıcılığının qəhrəmanlıq nümunələridir.

3.1.2 Məhəbbət dastanları. Məlum olduğu kimi, dastan-

Baş Anzırdan olsa da, evləndikdən sonra Tividə yaşayıb. Pirişin böyük oğlu qarabəniz olduğundan el və qaçaqlar arasında Telli Qara adı ilə tanınıb. Onun arvadı Xanım da uzun illər qaçaq həyatı yaşayıb. Bu qadın uzun ömr sürüb və 1955-ci ildə Tividə vəfat edib.

Dastan yaradıcılığı ustad-yaradıcı aşıqlara məxsusdur. Nəbinin qəhrəmanlıqlarına şeir qoşan aşıqlar çox olub. Ə. Axundova görə, bu aşıqlardan biri XIX əsrin ikinci yarısında yaşamış Aşıq Əhməd olmuşdur. O buna görə təqiblərə məruz qalaraq neçə il qaçaq həyatı keçirmiş, həbsə alınmış, son nəticədə çar polisleri tərəfindən öldürülmüşdür (3, s. 191). Şübhəsiz ki, Aşıq Əhmədin qaçaqlıq etməsi onun dastanın bağlı olduğu coğrafi əraziyə bələd olmasına imkan vermişdi. Nəticədə Nəbinin döyüşdüğü dağlar, dərələr, yaylaqlar dastanın nəsr və şeir hissəsində düz əksini tapmışdır. Lakin dastanı tək Aşıq Əhmədin yaradıcılığı saymaq olmaz. Burada ondan başqa neçə-neçə aşığın, el şairlərinin əməyi vardır.

Dastanda Naxçıvan və ona yaxın ərazilərlə bağlı yer-yurd, dağ, yaylaq adlarına az təsadüf olunmur. Kəndlərdən Mahmudoba, Tivi, Anzır, Ləkətağ, Qaraxanbəyli, dağ və yaylaqlardan Salvartı, Qırqlar, Keçili, çətəndaş və başqalarını göstərmək olar.

Tarixçi alim Ə. Əliyev "Qaçaq Nəbi" adlı məqaləsində Naxçıvan və Ordubadın dağ yerlərində hələ 1857-ci ildən kəndli dəstələri yarandığını, onların mübarizəsinin 1860-cı ildən 1900-cü ilə kimi Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəz və Zəngəzur qəzalarında ciddi xarakter daşdığını göstərmişdi (21, s. 173-175).

Ümumiyyətlə, Nəbi Ordubad bölgəsinin Bist, Nəsirvaz, Parağa, Əylis, Culfa rayonunun Paradaş, Gal, Şurut və başqa kəndlərində az olmayıb. Bu bərdə yazılmışdır. Bu yazılarda diqqəti çəkən məqamlar da var. Bunlardan biri Ordubad bölgəsinin əsasən Tivi kəndi ilə bağlı yazılmış "Qaçaq Nəbi və ..."

çoxdur. Yeri gəldikcə bu məsələlərə toxunulacaqdır. Naxçıvanda Nəbinin kəndlərə xüsusən ona pənah aparan kəndlilərə köməyi haqqında tarixçi Ə. Əliyev də bəhs etmişdir. O, vaxtilə Qaçaq Nəbini görmüş Şahbuz rayonunun Mahmudoba kənd sakini əkbər Nurməmmədovun dediklərindən bəzilərini qeydə almışdır. "Nəbi dəstəsilə bizim kəndə gəldi. Kəndin altında "Yarğan başı" adlanan yerdə onun atları dayanaraq yanlarında olan qəndi, çayı, çiti bizə payladı, çoxlarımıza pul da verdilər" (31, s. 175). Başqa bir məlumata görə, günahsız yerə tutulub əzab-əziyyətlərə məruz qalan Naxçıvanın əyinli kəndində yaşamış Allahverdi Qəhrəman oğlu Nəbiyə pənah gətirir (31, s. 174). Yaxud Culfa rayonunun Boyəhməd kənd sakini mərhum Həşim İbrahimovun vaxtilə etdiyi söhbətlərdən məlum olur ki, Qaçaq Nəbi Boyəhməd kəndində çox olmuşdur. O, bu kənddən at almış, bir dəfə isə kəndin yaxınlığında atlarını nallatmışdır. Yenə deyilənə görə, Nəbi Naxçıvanda dustaq olarkən türmənin divarını dəlib qaçarkən yolüstü bu kənddə dayanmış, sonra "Cacıqlı" yaylağından keçərək Zəngəzura getmişdir. Şübhəsiz ki, belə nümunələri çox vermək olar. Belə hadisələr Naxçıvanın adları çəkilən təkcə bu kəndlərində deyil, onlarla kənd, yaylaq və dağlarında baş verirdi. Bu haqda geniş danışmağa ehtiyac yoxdur. Məqsəd "Qaçaq Nəbi" dastanının Naxçıvan regionu ilə bağlanan məlumatlarını, şeirlərini, bəzi el rəvayətlərini və sözsöhbətlərini nəzərdən keçirməkdir.

Folklorçu Əliheydər Tahirovun toplayıb kitabça şəklində 1938-ci ildə çap etdirdiyi "Qaçaq Nəbi" dastanının 2005-ci il təkrar çapında Naxçıvanla bağlı məlumat və şeir nümunələri vardır. Bunlardan birində deyilir: "Nəbi Zəngilana, oradan da Qubadlıya gəlib Həcəri götürür, birbaş Naxçıvan yaylaqlarına çəkilir. Naxçıvan naçalniki Slavaçinski Nəbinin bu tərəflərdə olduğunu eşitçək Səlim bəyə xəbər verir. Səlim bəy böyük bir qüvvə ilə Naxçıvana gəlir. Nəbi isə Salvartı dağına qayıdır. Səlim bəy Nəbini izləyib Salvartı dağına tərəf gəlir" (1, s. 78).

Başqa bir məlumatda deyilir: "Nəbinin Qırxlar dağında (Culfa rayonunun əlincəçay başlanğıcındakı dağ-Y. S.) olduğunu eşidən bəylər, onu rahat buraxmayıb, yenidən böyük bir qüvvə ilə oraya gəlirlər. Nəbinin dəstəsini mühasirəyə alırlar. Atışma zamanı Nəbinin dəstəsindən bir nəfəri vururlar. Bir az keçmir ki, Nəbinin Bozətini da yüngül yaralayırırlar. Nəbi işi belə görəndə deyir:

Qırxlar dağında bir dava qurdular,
Qazaq, saldat bəd nizama durdular.
Piristavlar Bözətini vurdular,
İndi apararlar həbsə yar məni,
Bu çılpax zindanlar edər xar məni.
Dağlar uca idi, aşa bilmədim,
Atım yaralandı, qaça bilmədim.
İndi apararlar həbsə yar məni,
Bu çılpax zindanlar edər xar məni.

...Düşmən əlindən sağ-salamat qurtardıqdan sonra Nəbi haman saat Naxçıvan səmtində olan Keçili yaylağına keçir.

Nəbi yoldaşlarını Keçili yaylağında qoyub, ailəsini görmək məqsədilə Mollu kəndinə yollanır" (1, s. 73, 74).

"Qaçaq Nəbi" dastanının qeyd olunan ə. Tahirov variantının 2005-ci il təkrar çapında B. Behcətin də dastanla, Qaçaq Nəbi ilə bağlı topladığı parçalardan örnəklər verilmişdi. Burada da Naxçıvan regionu ilə bağlı yerlərin və ona qonşu ərazilərin adları çəkilir. Üç təpə yaylağı ilə bağlı şeir nümunəsinin son bəndində deyilir:

Üç təpə dağları üstündə sazaq
Bir yanı Naxçıvan, bir yanı Dizaq,
Nəbinin üstünə gəlir kazaq,
Qaçaq Nəbi gəlib bir ad elədi
Ginkur bəgi tutdu bidad elədi (26, s. 36).

Bu şeir Nəbinin Üç təpə dağında Ginkur bəyi öldürməsi münasibətilə qoşulmuşdu.

Bundan sonra Nəbinin çətəndaşda vuruşması olmuşdu. Bu vuruşda Nəbinin yaxın silahdaşı Telli Qara vurulmuşdur. B. Behcətin yazdığına görə, Çətəndaş Sisyan mahalında Murxuz kəndinin üstündə bir dağdır. Həmin döyüşlə bağlı şeirin son bəndində deyilir:

Telli Qara çətəndaşda vuruldu,
Nəbinin dəstəsi onsuz qırıldı,
çətəndaş üstünə qoşun sürüldü
Hardasan-hardasan ay Qaçaq Nəbi.
Dəstəsi özündən ay qocaq Nəbi (26, s. 36).

Qeyd edək ki, Nəbinin Çətəndaşdakı döyüşü ilə bağlı el arasında bir rəvayət var. Bu rəvayətə görə, tivili Telli Qara Baş Anzır (Anzor-Y. S) kəndinin üstündəki çətəndaşda vurulmuşdur. Bu vuruşda Nəbi iştirak etməmişdi. Buna görə də, Həcər Nəbiyə Telli Qaranın vurulduğunu xəbər vermiş və yuxarıdakı şeirin aşağıdakı variantını söyləmişdir.

Telli Qara çətəndaşda vuruldu,
Qanı axdı calalarda duruldu,
El-obada yas məclisi quruldu,
Özünü tez yetir köməyə, Nəbi!
Düşmən alıb bizi araya, Nəbi!

Hər iki şeir bəndinə görə Telli Qara vurularkən Nəbi onun yanında olmayıb. Telli Qaranın Murxuz kəndinin üstündəki, yoxsa keçmiş Anzır kəndi yaxınlığındakı çətəndaşda vurulduğu haqqında vaxtilə bizimlə əlaqə saxlamış bir söyləyicinin söhbəti çox ağılabatandır. Bu Telli Qaranın qardaşı nəvəsi, tivili el şairi Məmmədخان Məmmədov idi. Onun dediklərinə görə, Telli Qara Baş anzırlı Şahhüseyn və qardaşları ilə əmiuşağı olub. Telli Qara bir neçə qaçaqla, Həcər və tivili arvadı Xanımla birlikdə Baş Anzırda daldalanırmışlar. Bundan xəbər tutan pristav bir dəstə silahlı ilə kəndə gəlir. Telli Qara çətəndaşa çəkilir və baş vermiş atışmada həlak olur.

M. Məmmədovun dediyinə görə, Telli Qaranın atası Piriş

Aşıq Cəfərlə bağlı xatirələrə əsasən demək olar ki, "Ziyad-Şövkət" dastanı çox yayılmayıb. Güman etmək olar ki, dastan Aşıq Cəfərin özü və onu tanıyan aşıqlar tərəfindən daha çox oxunmuşdu. Şübhəsiz ki, Naxçıvan, Şərur, Şahbuz aşıq məclislərində dastan ifa edilmişdir.

Beləliklə, müxtəsər şəkildə qeyd edək ki, "Ordubadlı Kərim", "Ağ Aşıq-Süsənər", "Hüseyn-Reyhan", "Ziyad-Şövkət" kimi məhəbbət dastanlarımızın yaranmasında Naxçıvan aşıq mühitinin də öz payı vardır. Bunlardan sonuncu istisna olmaqla qalanlarının süjet və quruluşunda, bədii məzmun və ifadəsində Naxçıvana bağlılıq əsas yer tutur. "Ziyad-Şövkət" dastanı isə regionla tarixi-coğrafi bağlılığa malik olmasa da, Şıxmahmud kəndində yaşamış çobankərəli Aşıq Cəfərin yaradıcılığı əsəridir. Dastan müəllifi olduqlarını Ağ Aşıq Allahverdinin və Kərimin regionla bağlı işlətdikləri "Kosacanlı" və "Ordubadlı" təxəllüsləri də təsdiq edir.

3.2. Aşıq rəvayətləri. Naxçıvan aşıq ədəbi mühiti özü ilə bağlı rəvayətlərin də yaranmasında müəyyən rol oynamışdı. Belə rəvayətlərin arxaik nümunələri hafizələrdə yaşamadığından, eləcə də vaxtında yazıya alınmadığından bizə gəlib çatmamışdı. Hələlik əldə olan aşıq rəvayətləri yaxın dövrdə, XIX-XX əsrlərdə yaranmış örnəklərdir. Belə nümunələrdən Aşıq ələsgərin və Aşıq Hüseyn Şəmkiqlinin "Naxçıvan səfərləri", Aşıq Məmmədcəfər, Ululu Kərim, Ordubadlı Kərimlə bağlı rəvayətlər daha çox məlum olanlardı. "Aşıq Hüseyn Şəmkiqlinin Naxçıvan səfəri" rəvayəti maraqlı bir süjet əsasında qurulub:

Naxçıvana gələn Aşıq Hüseyn Şəmkiqlili Edalağa (Adilağa) gölü yaxınlığında bir qız, bir oğlana, sonra da başqa bir dəstə qıza rast gəlir. Görür ki, qız yanındakı oğlanı danışıdır, oğlan isə qıza məhəl qoymayıb ətrafdakı buğa qanqalından yıgıb yeyir.

Bu halda aşıq deyir:

əzizim budamaxda

Ata Kərim düz deyədi,
Qara bağıra duz dəyədi,
Gecə-gündüz gözdiyədi,
Süsən adlı butam mənəm.

Görünür ki, "Kərim-Süsən" dastanındakı buta məsələsi sonradan unudulub. Kərimin şəxsiyyətilə bağlı ziddiyyət də məhz buna, dastan ənənəsinə görə yaranmışdı. Daha doğrusu, bu, dastanda bir ədəbi ənənə kimi işlənilib. Qeyd edək ki, təkcə bu ənənə yox, orta əsr məhəbbət dastanlarının süjeti və məzmunu ilə əlaqədar olaraq bölünmüş dörd əsas hissə-qəhrəmanın anadan olması və ilk təlim-tərbiyəsi, qəhrəmanların, yəni aşıq və məşuqənin buta almaları, qarşıya çıxan maniələr və onlara qarşı mübarizə, müsabiqə və qələbə kimi xüsusiyyətlərə eynilə "Kərim-Süsən" dastanında da rast gəlirik. Bu isə göstərilən məsələ ilə bağlı olmaqla dastançının bəlkə də, ordubadlı Kərimin dastan yaradıcılığımıza yaxşı bələd olduğunu göstərir. Eyni zamanda Kərimin mühavizə olunmuş bir iki qoşmasında da onun şəxsiyyətilə səsləşə bilən misralara, bəndlərə təsadüf olunur (69, s. 305).

Onu da deyək ki, dastan müəlliflərimiz haqqında az danışılmayıb. Bizdə Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Aşıq Şenlik, Aşıq Hüseyn Şəmkiqlili kimi dastan müəlliflərinin olduğu məlumdur. Eləcə də haqqında danışılacaq Kosacanlı Ağ Aşıq, çobankərəli Cəfər də dastan yaratmışlar. Demək olar ki, əksər folklorşünas alimlər dastan qəhrəmanlarını həmin əsərlərin müəllifi hesab edirlər. Burdan belə qənaətə gəlmək olur ki, haqqında danışılan dastanı Ordubadlı Kərim yaratmışdı. Ümumiyyətlə, dastan bir müddət aşıq ifasında geniş yayılsa da, sonradan hansı səbəbə görə təhrifə uğramışdı. Daha çox Ordubad, o sıradan Naxçıvan mühitilə bağlı olan bu dastan təhrifə uğrasa da, ərazi bağlılığını müəyyən dərəcədə məzmun və süjetində, şeirlərində, eləcə də müəllifliyində qoruyub saxlaya bilmişdir.

Burda bir məsələni də qeyd etmək lazımdır.

Ululu Kərimin "Darayı bağlar" adlı bağlamasının oxşar bir variantından "Kərim-Süsən" dastanında istifadə olunub. Kərim Süsən xanımı da bu bağlama ilə məğlub edir. Ola bilər ki, Ululu Kərim bağlamayı bu qoşmanın təsiri ilə yaratıb. Dastanın Ululu Kərimdən qabaq təxminən XVIII əsrdə formalaşdığını nəzərə alsaq bu ehtimal məntiqli görünür.

Dastandakı bağlamada deyilir:

Yüz on dörd dərvişin on dörd püstü var,
Hər püstün altında bir fərman indi.
Altı min altı yüz altmış altını
Dörd kərə dördə vur bacarsan indi.

Bağlamanın ikinci bəndi "Darayı bağlar" şeirinin ikinci bəndindən fərqlidir. Üçüncü bəndlər isə bir-birinə yaxın olmaqla, bir qədər də fərqli cəhətlərə malikdir.

"Darayı bağlar" şeirinin üçüncü bəndi belədir:

Kərim tifil ikən bala bələndi,
əmdi ləbin şəftin bala bələndi,
Hicrandan çulğaşdı bala bələndi
Qəmdən bələh beşik darayı bağlar.

Dastandakı bağlamanın üçüncü bəndi isə belədir:

Kərim məhəbbətdən bala bələndi,
Zənbur şən çəkmişdi, bala bələndi,
Qəmə çulğalandı, bala bələndi,
Meydanda eylərəm mən fəğan indi.

Deyildiyi kimi, üçüncü bəndlərin birinci və üçüncü misralarından fərqli olaraq ikinci və dördüncü misralar bir az fərqlidir. Bununla belə, şeirdəki ifadə və fikirlər oxşar mənasəlidir.

"Ağ Aşıq-Süsənbər" dastanı. Kosacan kəndindən Qara Osmanoğlunun sazı-sözü Arazdöyəninin hər iki tayında yayılmışdı. Onun dünyada dərdi övladsızlıq dərdi idi. Özü də Şıxoğlu idi. Şıxoğlu yuxuda görür ki, atası deyir Arazın kənarında bir dağdağan ağacı var. Onun yerini dəyişməsən yazın seli

quruluşundan istifadə olunmuşdur. Dastan yaradıcılığı elədir ki, aşıq-sənətkar daha çox özündən əvvəlki klassik dastan irsindən, onlardakı süjet, epizod və obrazlar aləmindən faydalanır, istifadə edir və əsərini yaradır.

Dastanda Şah Abbas epizodik surətdir. Dastanda az görünməyinə baxmayaraq, haqqı nahaqqa verməyən ədalətli şah kimi təsvir olunur. Taciri cəzalandırır, Ziyadın toy xərcini verir. Burada dastançı aşığın Şah Abbasa müsbət münasibətdə olması da nəzərdən qaçmır.

Məhəbbət dastanlarında Şah Abbasa münasibət müsbətdir. Şah Abbasa yer verilən "Məhəmməd-Güləndam" dastanında isə tamamilə müsbətdir. Şah Abbasın daha çox yer aldığı "Abbas-Gülgəz" dastanında da saraya aparılmış Gülgəzin Aşıq Abbasa qaytarılmasında Şah Abbasın mövqeyi ədalətlidir.

Bunlarla yanaşı, bəzi dastanlarda Şah Abbas mənfi və ziddiyyətli obrazdır. Bu haqda elmi ədəbiyyatlarda lazımı qədər danışıldığından burda ondan bəhs etməyə ehtiyac yoxdur. Yalnız onu qeyd edək ki, "o, dastanlarda həmişə, Səfəvi tarixinin ən qara səhifələrindən biri olan insan vergisi siyasəti, əhalinin gözəl qızlarını yığıb İsfahana aparmaq tədbiri ilə bağlı verilir. çox təəssüf ki, bu şair, aşıq-dastançı "uydurması deyil, tarixi həqiqətdir" (69,s.248).

"Ziyad-Şövkət" dastanında Şah Abbas surətinin iştirakına görə deməliyik ki, dastan hadisələri Şah Abbas hakimiyyəti illəri ilə əlaqələndirilir. əlaqələndirilir sözünü ona görə deyirik ki, bu həqiqət yox, dastançı aşığın öz təxəyyülünün məhsuludur. Dastan Şah Abbas hakimiyyəti illərindən, yəni XVII əsrdən çox sonra yaradılsa da, təsvir olunan hadisələri dastançı aşıq Şah Abbas hakimiyyəti illəri ilə bağlamışdır. Dastan hadisələrinin təsvir olunduğu yerlər, o sıradan Təbriz, ərədbil Şah Abbasın idarə etdiyi Səfəvi dövlətinə daxildir. Görünür, dastançı aşıq Şah Abbasa rəğbəti olduğundan dastanı onun hakimiyyəti illərinə bağlamağı məqsədə uyğun hesab edib.

yaxud:

Bir gün gözəlliğin seyrinə vardım,
Gözüm camalında qaldı neynəyim.
Hər qıya baxmağın aldı canımı,
Eşq odu ürəyə doldu, neyləyim.

Aşıq olub ilqar-iman vermişəm,
Dal gərdəndə siyah zülfün hörmüşəm.
Öz gözümlə Şövkətimi görmüşəm,
Nazınan üzümə güldü, neynəyim (16, s. 345)

qoşması yerli-yerində deyilmiş sənət nümunəsidir.

"Ziyad-Şövkət" müəllifi məlum olan dastandır. Lakin "Hüseyn-Reyhan", "Ağ Aşıq-Süsənbər" dastanından fərqli olaraq burada dastanın müəllifi dastan qəhrəmanı deyil. Məlumdur ki, məhəbbət dastanlarını təxminən müəllifli və müəllifsiz dastanlar adı ilə iki yerə bölürlər. Adları qeyd olunan dastanlarla yanaşı, "Qurbani", "Abbas-Gülgəz" kimi klassik dastanlar da müəlliflidir. "Qurbani" dastanı Qurbani, "Abbas-Gülgəz" isə Abbas Tufarqanlı tərəfindən yaradıldığı ehtimal olunur. "Lətif şah" da isə dastan müəllifi Aşıq Şenlik özünü Lətif şah adı ilə vermişdir (69, s. 91).

"Ziyad-Şövkət" dastanın başqa dastanlardan istifadə etmə, yaxud sərbəst yaradıcılıq yolu ilə yaradıldığını qəti demək çətinidir. Dastan üzərində aparılan müşahidəyə görə, demək olar ki, bu iki üsulun ikisindən də istifadə edilmişdir. Aşıq Cəfər dastanlardan faydalanmaqla özünün yaradıcı təxəyyülü əsasında dastan yaratmışdı. Dastanda Şövkətin Cavab tacirin adamları tərəfindən zorla aparılması, Ziyadın sevgilisinin arxasınca getməsi, Şövkətin Şah Abbasa müraciət edib qurtarması "Abbas-Gülgəz" dastanında Gülgəzin zorla aparılması, Abbasın onun arxasınca gedib Şah Abbasa müraciət edib Gülgəzi xilas etməsi hadisəsinə nə qədər də oxşardır. Ehtimal ki, "Ziyad-Şövkət" dastanının yaradılmasında "Abbas-Gülgəz" dastanının süjet və

yuyub aparacaq. Ağacın ilk nübarı ilə sənin də ilk barın olacaq. Osmanoglu səhərin gözü açılmamış özünü atasının yuxuda vəsiyyət etdiyi yerə yetirib dağdağanı çıxardı və gətirib qapısında əkdı. Vaxt ötdü. Dağdağan ilk barını verəndə Şıxoğlunun da bir oğlu oldu. Uşağın adını Allahverdi qoydular. İl keçdi, Qara Osmanoglunun bir qızı da oldu. Adını Ümmilbanu qoydular. Uşaqlar böyüdü. Allahverdi saza yiyələndi. El arasında "Ağ Aşıq" adı ilə tanınmağa başladı.

Telli Cəfər Ağ Aşığı oğul toyuna dəvət etdi. Toyda Ağ Aşıq Telli Cəfərin Süsənbər adlı qızına aşıq oldu, Süsənbər də mətləbi anladı. Toydan sonra Ağ Aşıq Kosacana gəldi. Söz-söhbət Şıxoğluna çatdı. Şıxoğlu oğluna dedi ki, xiffət çəkmə qıza elçi gedərik. Kosacanın qocaları qıza elçi getdilər. Telli Cəfərin çox sınağını Şıxoğlu anlayıb yolunu dedi, qızın sözünü aldı, şir-nisi içildi. Ağ Aşıqla Süsənbərin toyunu etdilər. Vaxt gəldi, Qara Osmanoglu və arvadı ömlərini onlara bağışladılar.

Şah qoşunlarının talanı zamanı Ağ Aşıq da Göyçənin Kərkibaş kəndinə getdi. Aylar, illər keçdi. Bir gün Urum elindən Sərdar Hüseynin fərraşları gəlib onu zor ilə ailə-uşağından ayırıb Uruma, sərdarın hüzuruna apardılar. Ağ Aşığa aman verildi, çalıb-oxudu, Sərdar Hüseyn 40 günlük yuxuya getdi. O xəstə idi. Guya həkimlər ağ adamın qanını ona dərman deyiblər. Ağ Aşığın sazi-sözü onu sağaltdı. Aşıq 3 il sərdarın yanında saxlandı. Axır ki, Sərdar Hüseyn onun geri qayıtmasına izn verdi. Aşıq ölümdən qurtarıb Göyçənin Kərkibaş kəndinə qayıtdı. El-oba onun gəlişinə toy-bayram elədi, məclis quruldu, duvaqqapma ilə sona yetdi.

Dastan üzərində aparılan müşahidə göstərir ki, dastan əsasən Kosacanlı Ağ Aşıqla bağlı hadisələr və özünün şeirləri əsasında yaradılmışdır. Dastanı tərcümeyi-hal xarakterli dastan adlandırmaq olar. Dastanın Kosacanlı Ağ Aşıq Allahverdi tərəfindən yaradıldığına şübhə yoxdur.

Deyildi ki, Ağ Aşıq dastanı ortayaşlarında yaratmışdı. O,

40-42 yaşlarında Kosacan kəndindən Göyçənin Kərkibaş kəndinə mühacirət edəndən neçə illər sonra Ruma aparılmışdır. Bunu həqiqət kimi qəbul etsək, bu vaxt aşığın təxminən 50-yə yaxın yaşı olarmış.

Dastanda Ağ Aşığın atası Qara Osmanoğlu yetimə-yesirə əl tutan, tədbirli, dünyagörüşlü bir şəxsdir. Qara Osmanoğlu həm də aşıqdır. əvvəllər əvvəlki i, dastan obrazlarından Qara Osmanoğlu və övladları tarixi şəxsiyyətlərdir. Eləcə də Ağ Aşığın arvadı Süsənbər, oğlanları Məhərrəm və İsmayıl da həmçinin.

"Ağ Aşıq-Süsənbər" dastanında tarixi hadisələrlə səsləşən məqamlar çoxdur. Bunların bəzilərinə aşığın tərcümeyi-halında toxunuldu. Burda danışmağa ehtiyac görmürük.

Aşığın şeirləri də onun məcburi halda el-obadan ayrı düşdüyünü göstərir:

Vətənimdən cida düşdüm,
Bəy əlindən, xan əlindən.
Heç birində insaf yoxdur,
Onların aman əlindən (71, s. 85).

yaxud:

Ağ Aşıq elini etdilər talan,
Namərdlər mərd olub, mərdlərsə yalan,
Atalar ölərkən yurdunda qalan,
Qeyrətli övladı daha yaxşıdı (71, s. 86).

Dastanda aşığın yurdundan talan edilməsi, qaçqın düşmələri haqqındakı məlumatla yanaşı ədalətsizlikdən bəhs edən şeirləri də çoxdur. Bunlar da Ağ Aşığın yurddan didərgin düşdüyünü təsdiq edir.

Dastanda Ağ Aşığın Sərdar Hüseyn tərəfindən Ruma aparılması da diqqət çəkən məsələdir.

Bu hadisə ilə bağlı şeirlərdən birində deyilir:

Sərdar ümümnin fərman verdi,
Ağla məni Süsənbərim,

"Ziyad-Şövkət" dastanı klassik dastanlarımız səviyyəsində durmasa da, məzmunca yığcam və bitkindir. Dastanda istifadə olunan şeirlər də, şübhəsiz ki, Aşıq Cəfərindir. Şeirlərin üslubu onların bir sənətkara aid olduğunu deməyə imkan verir. Dastanda şeirlər təbii ki, obrazların-Şövkətin, Ziyadın, ələmdarın, Cavad tacirin, Fatmanisə qarının, Aşıq Dursunun dili ilə deyilir.

çobankərəli Cəfər yaradıcı, dastançı aşıq olub. O, aşıq şeirinin qoşma, gəraylı, divani, müxəmməs şəklindən çox istifadə edib. Aşığın "Ziyad-Şövkət" dastanının yaratması onun dastan yaradıcılığı ənənələrinə yaxşı bələd olduğundan irəli gəlib. Naxçıvan aşıq mühitinin qocaman nümayəndələrindən Aşıq Qulu və Aşıq Həsənin vaxtilə bizə danışdığı xatirələrdən aydın olur ki, çobankərəli Aşıq Cəfər saz havalarını çalmaqda və dastan bilməkdə mahir imiş. O, dastan məclisləri aparırmış.

"Ziyad-Şövkət" dastanı bədii cəhətdən çox da mükəmməl deyil. Dastanda zəif şeirlər də var. Bununla yanaşı, dastanda sənətkarlıq baxımından yerli-yerində olan şeir nümunələri də az deyil. Bunlardan biri "Qadan alım" adlı qoşmadır. Şeir dastan qəhrəmanı Ziyadın dili ilə deyilir:

İxtiyar verilib, gəlibsən toya,
Qaldır qollarını süz, qadan alım.
Ağlımı başımdan təğayül etdin,
Eyləmə qaş altdan göz, qadan alım.
Qaradır qaşların, boyun gülbəstə,
Dərib qızıl gülü tutubsan dəstə,
Bimürvət, dərdindən olmuşam xəstə,
Dərdimi sinənə yaz, qadan alım.

Dodaqların güldü, gözlərin ala,
Niyə məni saldın qovğaya, qala,
Ziyad da Şövkətdən bir busə ala.
Olmaya burada söz, qadan alım.

mənim.

Bir gün həyətdə oynayarkən Ziyadın əlindən çıxan daş İzzətin başına dəyir. İzzət yerindəcə keçinir. Ziyad baş götürüb çöllü-biyabana düşür. Ziyadın ata-anası zindana salınır.

Ziyad yolda iki atlıya rast gəlib bir-iki ay onlarla qaldıqdan sonra ata-anasına baş çəkmək üçün geri qayıdır. O, ata-anasının zindanda olduğunu bildikdə tədbir tökür, onları xilas edib yenidən şəhərdən çıxır. Sonra Fətəli xan ölür, Bəhram adlı vəziri xan seçirlər.

Şövkətin ürəyinə dağlanmışdı ki, Ziyad hadisəni qəsdən etməyib. Odur ki, nökrü Salman vasitəsilə onu axtarır. Salman təsadüfən Ziyadın 2 adamına rast gəlib onunla görüşür, Şövkətin məktubunu ona verir.

Təbrizdən Cavad tacir oğlu ələmdarla ərdebilə gəlir, Şövkəti gördükdə ələmdarın qıza gözü düşür. Oğlunun niyyətini bilən Cavad tacir adamları vasitəsilə zorla Şövkəti qaçırdır.

Salman xəbəri Ziyada çatdırır. Şövkətin dalınca Təbrizə gələn Ziyad bir qarının tədbiri ilə aşıq paltarında Cavad tacirin oğlunun toyuna gəlib toydakı Dursun adlı aşığı bağlayır. ələmdar onu qovmaq istədikdə Şövkət xanım açıqlığa çıxıb Ziyadın nişanlısı olduğunu, ələmdarın isə ona zorla toy etdiyini söyləyir. Söz Şah Abbasa çatır. Şah vəziyyəti öyrənib Cavad taciri cəzalandırır. Ziyada toy xərci verir. Ziyad Şövkətlə geri dönür, ata-anası onların toyunu edir. Aşıq duvaqqapma ilə dastanı tamamlayır.

Göründüyü kimi, dastan sadə süjet əsasında qurulmuşdu. Hadisələr daha çox ərdebil-Təbriz arasında baş verir. Fətəli xan ərdebil xanıdır. Ziyad naxırçı oğlu olduğundan atası Fətəli xanın qapısına elçi gedə bilmir. Bu yandan da Fətəli xanın oğlu İzzət Ziyadın əlindən çıxan qəza nəticəsində ölür. Məsələ qəliz şəkil alır.

Ziyad qaçırılmış nişanlısının arxasınca gedir. Şah Abbasın köməyilə Şövkətlə qovuşur.

Gözüyaşlı sitəmkərim!
Yolum oldu gedər-gəlməz,
Ağla məni Süsənbərim,
Gözüyaşlı sitəmkərim!

Fərman gəldi yaman oldu,
Könlüm şəhri talan oldu,
Demə, dərdim pünhan oldu,
Ağla məni Süsənbərim,
Gözüyaşlı sitəmkərim (71, s. 93)!

Dastana görə, şeir aşığın Sərdar Hüseynin fərraşları tərəfindən Ruma aparılarkən deyilib.

M. Həkimov bu hadisə ilə bağlı iki cür məlumat vermişdir: "Ağ Aşıq 1832-ci ildə çarın xüsusi fərmanı ilə Peterburqa aparıldırmışdır. Aşığın sonrakı taleyi haqqında əlimizdə ətraflı məlumat yoxdur. Lakin son axtarışlarımızdan, aşığın 178 qohum-əqrabasından aldığımız 32 məktub və 2 şagird dəftəri materiallarından, Göyçə qocaları ilə şəxsən söhbətlərimizdən aydın oldu ki, Ağ Aşığı xüsusi fərmanla Sərdar Hüseyn Ruma aparıldırmışdır" (71, s. 52).

Bu məlumata görə, M. Həkimov aşığın Ruma aparıldığını təsdiq edir. Yəni, dastandakı məlumatın həqiqətlə bağlı olduğunu göstərir.

"Ağ Aşıq-Süsənbər" daha çox aşığın kədərli həyat səhnələri əsasında yaradılmış bir dastandır. Dastanda aşığın dili ilə deyilən bədbin ruhlu şeirlər çoxdur. Bunlar səbəbsiz deyil. Görünür dastandakı hadisələr aşığın həyatı ilə bağlıdır. Bunun təsiri də həmin şeirlər yaranmışdır. Real hadisələr əsasında yaradılmış dastanda aşığın yaradıcı təxəyyülü də diqqətdən qaçmır. Burda həyat hadisələrinin ciddi təsiri ilə yanaşı, bunları dastanda düzüb qoşan aşıq-sənətkar bacarığı var.

"Ağ Aşıq-Süsənbər" dastanına görə Kosacanlı Ağ Aşıq Allahverdi dastançı aşıqdır. Ona bu sənət meyarı ilə yanaşmaq

qaçırdaram. O, gəlib Aşıq Hüseynlə deyişib görür ki, bu girən kol deyil. Səhəri məclis qurulur. Aşıq Hüseynlə Reyhan xanım deyişirlər. Reyhan əvvəl hərbə-zorda, sonra nə qədər qıfılbənd deyirsə, Aşıq Hüseyn hamısının cavabını verir. Axırda da Reyhan xanımı bağlayır (19, s.197-220).

Aşıq ədəbiyyatında əldə olan şifahi, yazılı məlumatlarda Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşıq Alı, Aşıq ələsgər də deyişmələrə dəvət edilmişlər. ənənəyə uyğun olaraq Aşıq Hüseyn də Kalbalıxandan dəvət almışdır:

Namə yetər olsan Aşıq Hüseynə,
Saz götürüb Naxçıvana de, gəlsin!
Aşıqlıq elmindən xəbərdar isə,
Qəvvas kimi bir ümmana de, gəlsin!

Araşdırma göstərir ki, Aşıq Hüseynin dastan yaradıcılığında Naxçıvan önəmli yer tutur. Eyni zamanda onun Naxçıvana səfərlə bağlı rəvayətlər də yaranmışdır. Bunların bəzi müstəqil rəvayətlər olsa da, bəzisinin dastanla bağlılığı şübhə doğurmur. Bu bərdə bir az sonda danışılacaqdır.

Dastana görə, Kalbalıxan Aşıq Hüseyni yaxşı tanıyır, onun Reyhanı məğlub edəcəyinə şübhə etmir. Kalbalıxanın Reyhana bir aşıq kimi inamı da yaxşı deyil. Dastanın bir yerində deyilir: "Kalbalıxana təsir eləmişdi ki, niyə bir qız 18 aşığı bağlasın, bəndə salsın.

Bir gün Reyhan xanımın yanına gəlib dedi:

-Reyhan xanım, ya bu aşıqları burax, ya da ki, Şəmkiqli Aşıq Hüseynə bir kağız yazacam gəlsin sənə haqq-hesabını çəksin"(19, s. 199).

Bir məsələyə diqqət yetirək. Dastançılıq ənənəsinə görə bir aşıq başqa aşıq tərəfindən bağlanarsa, onun sazı əlindən alınar, yəni necə deyərlər aşıqlıq etmək səlahiyyətindən olar. Reyhan xanımın 18 aşığı bağlayıb dustaq etməsi qeyd olunan ənənəyə ziddir. Digər tərəfdən Kalbalıxan Naxçıvan hakimi idi. 18 nəfərin dustaq edilməsinə yol verməzdi. O, Reyhan xanımın

Qürbət eldə çıxdı canım,
Ağlar qaldı Ümmilbanum,
Bağlandı ömür dastanım,
Ünüm yetməz Süsənbərə (71, s. 58, 59).

Aşığın bayatları içərisində bunlarla həmahəng örnəklər də var. Bunlardan ikisində deyilir:

Mən aşığam, hal anam,
Nütfədən mən halalam.
Qürbət eldə çürüdüm,
Bir kəs yoxdu hal anam.

əzizinəm, daş idi,
Nazbalışım daş idi.
Qərib-qürbət diyarda
Ah mənə yoldaş idi (71, s. 55, 56).

Aşığın yaradıcılığında qəriblik hissi, vətən, yurd həsrəti ifadə edən bayatılar çoxdur. Dastanda, aşığın şeir və bayatılarında dövrədən şikayət, özünün ədalətsizliklə üzləşdiyi məqamlar, səhnələr az deyil. Bunlar Kosacanlı Ağ Aşığın daha çox narahət həyat tərzini keçirmiş olduğunu göstərir. Aydın olur ki, o, qəm, kədər, nisgil aşığımı.

Beləliklə, "Ağ Aşıq-Süsənbər" daha çox Şərur aşıq mühitilə bağlı yaranmış dastandır. Bəzi dastanlarımızda olduğu kimi, burda da Ağ Aşıq yaratdığı dastanın qəhrəmanı və müəllifidir.

"Hüseyn-Reyhan", yaxud "Reyhan" dastanı. Dastan Naxçıvan regionu ilə bağlı olan məhəbbət romanlarından biridir. Bu dastanı ilk dəfə V. Xuluflu aşıq Avakdan yazıya alıb çap etdirmişdir. Dastan sonrakı illərdə də çap, tədqiq və təhlil olunmuşdur. Buna görə də dastanı geniş tədqiq və təhlil etməyə ehtiyac yoxdur. Lakin bir neçə məqam var ki, onlarla bağlı fikir söyləməyə ehtiyac duyulur.

Biz, tədqiqatlarımızın birində dastanın tarixiliyi və Naxçıvan regionu ilə bağlılığı haqqında müxtəsər söhbət açmışıq (62,

s. 147-149). Bu fikirdəyik ki, adı çəkilən dastanı Aşıq Hüseyn Şəmki rli yaradıb. Dastanın ilkin variantı əldə olan indiki variantından, yəni V. Xuluf lunun çap etdirdiyi variantdan xeyli geniş və mükəmməl formada olmuşdur. Daha doğrusu, dastanın çap olunmuş nümunələri Aşıq Hüseyn Şəmki rlinin yaratdığı dastanı tam əhatə etmir. Digər tərəfdən, V. Xuluf lu variantının söyləyicisi Aşıq Avak dastanı yaxşı bilmirmiş. Başqa aşıqların dediyinə görə, Aşıq Hüseyn həm Reyhana, həm də İrəvandaikən Aşıq Heydərə qıfılənd deyib onları bağlamışdır. Bu qeydlərdən və dastan üzərində aparılan diqqətli müşahidədən aydın olur ki, doğrudan da, əlimizdə olan "Reyhan" dastanı tam deyil... "Reyhan" dastanı XIX əsr aşıq yaradıcılığının ən yaxşı əsərlərindən biri imiş. H. əlizadənin fikrincə, bu dastanı sonrakı aşıqlar yaratmışlar. Ancaq diqqətli tədqiqat göstərir ki, doğrudan da, dastan Aşıq Hüseynin özü tərəfindən düzəldilmişdir. Sonra aşıqlar onu oxumuş və yaşatmışlar. Avakın dastandakı bütün qıfıləndləri bilməməsi də fikrimizi sübut edir (30, s. 204, 205).

Bu məlumatdan da görünür ki, dastanın söyləyicisi Aşıq Avak dastandakı bütün qıfıləndləri və eləcə də dastanın çox hissəsini bilmirmiş. O, dastanın mükəmməl bilicisi olmayıb. Dastanın söyləyicisi onu mükəmməl bilməyəndə, şübhəsiz ki, bir sənət nümunəsi kimi dastanın mükəmməlliyinə, bədiiliyinə ciddi xələl gəlir.

Bir məsələ də diqqətdən qaça bilməz. Dastanın V. Xuluf lu, eləcə də ondan sonrakı nəşrlərində Reyhan erməni qızı kimi verilir.

Naxçıvan aşıq mühiti, eləcə də adı çəkilən dastanla bağlı müşahidələrimiz belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Reyhan erməni qızı olmayıb. Dastana və bəzi məlumatlara əsasən Reyhanın azərbaycanlı qızı olduğu qənaətdəyik. Dastanın özülə bağlı bir məlumatda deyilir: "Muxtar bəy Reyhanın əmisioğludur, boyu-buxunu Muxtar bəy kimidir, amma Reyhan çox

gözəldir" (30,s. 204). Reyhan Ağ keşişin qızıdırsa, adı niyə erməni adı deyil? Eləcə də əmisi oğlunun adı niyə Muxtar bəydir? Bu əmiqızı, əmioğlu erməni olsaydılar azərbaycanlı türk adı daşmazdılar. Yəni dastana görə, Reyhan xanımın ustadı aşıq təbiətli Cahan xanımdır. Yəni, azərbaycanlı qadındır. Digər tərəfdən Naxçıvan aşıq mühitində XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Ordubadda Muxtar adlı aşıq da olubdur. Bu barədə bir qədər əvvəldə məlumat verildi.

Dastan həmişə "Hüseyn-Reyhan", yaxud "Reyhan", əvvəlki dövrlərdə isə "Reyhanın nağılı" adlanıb. Tədqiqatlar göstərir ki, dastandakı Kalbalıxan, Aşıq Hüseyn, Aşıq Bağır, irəvanlı Aşıq Heydər, Bəy Coban, Aşıq Muxtar tarixi şəxsiyyət olublar. Naxçıvanda Ağ keşişin yaşadığını təsdiq edən məlumat yoxdur.

Aşıq Hüseyn Şəmki rli 1866-cı ildə Naxçıvana səfər edib. Səfərdən qayıtdıqdan sonra "Hüseyn-Reyhan" dastanın yaradıb. Bəlkə də, dastanın orijinalının əksinə olaraq aşıq Avak azərbaycanlı qızı Reyhanı Ağ keşişin qızı kimi təqdim edib. Ola bilər ki, bu V. Xuluf lunun da diqqətindən qaçıb. Ya da Sovet hakimiyyətinin represiya təsiri, yaxud "xalqlardostluğu" ənənəsi onun məsələyə diqqət yetirməsinə imkan verməyib.

Dastanın yığcam məzmunu belədir ki, Reyhan xanım 18 aşığı bağlayıb dustaq etmişdi. Kalbalıxan Aşıq Hüseynə məktub yazdırıb Naxçıvana gəlməsini xahiş edir.

Qasid Naxçıvandan Şəmki rə gedir. Aşıq Hüseyni Gəncədə bir məclisdə tapıb məktubu verir. Aşıq Hüseyn məktuba cavab yazıb, qasidi Naxçıvana yola salır. Ustası Bağırından, anasından icazə alıb Naxçıvana tərəf üz tutur. Dərələyəzdə onu qorxuzub geri qaytarmaq istəsələr də Aşıq Hüseyn yolundan dönmür. Nəhayət, gəlib çatır Naxçıvana. Kalbalıxanla görüşür. Xan evində ziyafət verir. Reyhan da əmisioğlu Muxtar bəyin geyimində məclisə gəlib onunla deyişir. Reyhan məclis dağılanda evə gəlir. Cahan qarını adlı ustasına deyir ki, Aşıq Hüseynə gözünü su içmir. Cahan qarını deyir ki, onu qorxuzub gecəynən

54. Nəbiyev A. Qaçaq dastanları, Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, I c. Bakı, 2004.
55. Paşayev S. Aşıq Nəbat, "Azərbaycan qadını" jurn., 1984, [5.
56. Rəfiyev C. Aşıq Abbas Dəhri. "Azərbaycan" jurn., 1979, [9.
57. Rəfiyev C. Qaçaq Nəbi və ..., "Elm və həyat" jurn., 1980, [11.
58. Seyidov M. Varsaq sözü haqqında. ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, VII c, Bakı, 1954.
59. Səfərlı ə. Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1982.
60. Səfərov Y. El sənətkarı, "Sovet Naxçıvanı" qəz., 1982, 15 iyun.
61. Səfərov. Y. Azərbaycan folklorunun bədii özünəməxsusluğu və təsnifi (namizədlik dissertasiyası), Azərbaycan EA-nın kitabxanası, 1987.
62. Səfərov Y. Azərbaycan folklorunda tarixilik və etnik poetik yaddaş (doktorluq dissertasiyası), NDU-nun kitabxanası, 2007.
63. Səfərov Y. Azərbaycan folklorunda tarixilik. Bakı, 2005.
64. Səfərov Y. "Kitabi-Dədə-Qorqud" boylarında Naxçıvanla bağlı əfsanə, rəvayət, yer-yurd adları. Konf. matr., 1987.
65. Sultanov M. "Naxçıvanın orta əsr alim və şairləri", "Elm və həyat" jurn., 1976, [2.
66. Şamilov ə. Aşıq Alının ustadı kimdir? "Sovet Naxçıvanı" qəz., 1983, 27 aprel.
67. Talıbzadə K. Qorki və Azərbaycan, Bakı, 1950.
68. Təhmasib M. H. Müqəddimə, Azərbaycan dastanları, IV c. Bakı, 1969.
69. Təhmasib M. H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, 1972.
70. Təhmasib M. H. Bir tarixi həqiqətin eposdakı izləri. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, VI k. Bakı, 1981.
71. Ustad aşıqlar. Bakı, 1983.
72. Vəliyev S. Azərbaycanın Şahbuz bölgəsində aşıq sənəti, V. Millətlərarası Türk Xalq kultürü konqresi. Xalq ədəbiyyatı, I c. Ankara, 1997.
73. Zorbulağın zümzüməsi (ədəbi almanax), Bakı, 2003.

- Bu çağda, bu damaxda,
Maya nər sövdasında
Nər qanqal budamaxda.
- Qız deyir:
- Gedən aşıq dayan, dur,
Sırrım sənə əyandır.
Aləmə şəms eləmə
Öz nərim, öz mayamdır.
- Aşıq Hüseyn baxdı ki, qız onun cavabını verdi. Sonra da oğlanı arxasında gizlətdi. Götürüb sözün aşağıdakı xanasını dedi:
- Nərgizlər, ay nərgizlər,
Qızılgüllər, nərgizlər,
Bədrənmiş maya gördüm,
Daldasında nər gizlər.
- Aşıq Hüseyn ondan ötüşmüşdü ki, dəstə ilə pəncər yığan qızlardan biri onun qarşısını kəsdi. Bildi ki, aşıq Reyhan xanım-la deyişməyə gedir.
- Dedi:
- Aşıq, sənə bir bənd deyəcəm, qabağımı desən bilərik ki, aşıqsan. Bilməsən onunla deyişməyinə dəyməz.
- Qız dedi:
- Aşıq bənəh-bənəhdi,
Xalın bənəh-bənəhdi,
Səndən soruşum aşıq
Araz neçə sənəhdi?
- Aşıq dedi:
- Ay qız bənəh-bənəhdi,
Xalın bənəh-bənəhdi,
çağır dayansın, Araz
Ölçüm neçə sənəhdi.
- Aşıq Hüseynə bundan başqa bir neçə tapmaca-sual xarakterli bayatı deyirlərsə də cavabını verir (62,s.106-108).

Süjet və məzmunu verilən bu rəvayətə görə, Aşıq Hüseyn Şəmkişli Naxçıvana gəlmiş, bunun əsasında bu rəvayət yaranmışdır.

Bir folklor örnəyi olaraq, bir rəvayətin müəyyən hissəsi, variantı, yaxud "Hüseyn-Reyhan" dastanının kiçik bir parçası olaraq bu qanuna uyğun görünür. Yəni bu, doğrudan da, ola bilərdi. Aşıq Hüseyn Naxçıvana gəlib. Araz vadisində rastlaşdığı insanlara yuxarıdakı şeiri deyib. Bunlar öz yerində. Burada bir məsələ də diqqətdən qaçmamalıdır. Bu da, Araz qırağında qızların Aşıq Hüseynlə deyişməsidir. Bizcə, bu elə belə yaranmış rəvayət deyil. Qızların Aşıq Hüseynə cavab verməsi, tapmaca bəyati-bağlama deyib onu sınıması ilk növbədə Naxçıvan aşıq ədəbi mühitində qadın aşıqların fəaliyyətindən soraq verir. Aşıq Hüseynə bağlama deyən aşıq da olmasa, azı aşıq şeirindən, ənənəsindən xəbərdar olan ilhamlı bir şəxs olmalı idi. "Hüseyn-Reyhan" dastanında isə aşıq sənətinin naxçıvanlı iki qadın nümayəndəsi ilə tanış oluruq. Biri Aşıq Hüseynlə deyişən Reyhan xanım, ikincisi onun ustadı Cahən qarı.

Aşıq Hüseyn Şəmkişlinin XIX əsrdə yaşadığına görə haqqında bəhs olunan rəvayətin XIX əsrin sonlarında yarandığını söyləmək olar. Rəvayətdə Edalağa gölünün adının işlənməsi də bunu deməyə imkan verir. Edalağa gölü 1968-70-ci illərdən Araz su-elektrik stansiyasının suları altında qalmışdır. Edalağanın XIX əsrin 2-ci yarısında yaşamış Adilağa ilə bağlı olduğunu nəzərə alsaq, rəvayətin XIX əsrin sonlarında yarandığına şübhə qalmır.

"Aşıq ələsgərin Naxçıvan Səfəri" rəvayəti. Rəvayət maraqlı süjet və məzmununa malikdir.

Aşıq ələsgərin təcrübəsiz şeyirdi Nağı lovğalığı üzündən ustaddan ayrılır, Şərura Məhəmməd bəyin yanına gəlir. Düşünür ki, Məhəmməd bəy nüfuzlu adamdı. Onun yanında qalıb aşıqlıq etsə, ona toxunan olmaz. Bir məclisdə Nağını Aşıq Cəfərulla

27. Cəfərzadə ə. Azərbaycan aşıq və şair qadınları. Bakı, 1991.
28. Cəlilov C. Aşıq Cəfər. "Sovet Naxçıvanı" qəz., 1983. 17 aprel.
29. əfəndiyev O. Aşıq poeziyasının estetik problemləri. Bakı, 1983.
30. əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1981.
31. əliyev ə. Qaçaq Nəbi. "Azərbaycan" jurn., 1958, №11.
32. əlioğlu A. Xalq kultürü və Naxçıvanda aşıq ədəbiyyatı, V. Millətlərarası Türk Xalq kultürü konqresi. Xalq ədəbiyyatı, I c. Ankara, 1997.
33. Həbibbəyli İ. "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında yeni tədqiqat. S. Babayevin Naxçıvanda "KDQ" toponimləri (Bakı, 1999) kitabına yazılmış ön söz.
34. Həkimov M. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı. Bakı, 1983.
35. Xəstə Qasım. 46 şeir (tərtib edən S. Paşayev). Bakı, 1975.
36. İsmayilov İ. Azərbaycan aşıqları, t. II, Bakı, 1960.
37. İsmayilov İ. Azərbaycan aşıqları, t. I, Bakı, 1962.
38. "Kitabi-Dədə Qorqud" (tərtib edən H. Araslı). Bakı, 1939, 1962, 1978.
39. "Kitabi-Dədə Qorqud" (sadələşdirilmiş). Bakı, 2004.
40. "Koroğlu" (Paris nüsxəsi), (nəşrə hazırlayan İ. Abbaslı), Bakı, 2005.
41. "Koroğlu" dastanı (tərtib edən M. H. Təhmasib), Bakı, 1959.
42. "Koroğlu" dastanı. Bakı, 1975.
43. "Koroğlu". Azərbaycan dastanları, IV c. Bakı, 2005.
44. "Koroğlu" (tərtib edən İ. Abbaslı, B. Abdulla), Bakı, 2005.
45. Qasımlı M. Ozan-aşıq sənəti. Bakı, 2003.
46. Mahmudov Y. "Dədə Qorqud kitabı"-xalqın yaratdığı və yaşatdığı tarix", Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). Bakı, 2004.
47. Mollayev İ. Abbas Dəhri. "Şərq qapısı" qəz., 1969, 23 sentyabr.
48. Mədəniyyət fəaliyyətinə aid qanunlar toplusu. Bakı, 2003.
49. Məmmədov ə. Nikoloz Barataşvili Azərbaycanda, "Ulduz" jurn., 1968, №9.
50. Naxçıvan Ensiklopediyası, I-II c. 2005.
51. "Naxçıvan abidələri" ensiklopediyası, 2008.
52. Namazov Q. İnciləbdən sonra aşıq yaradıcılığına münasibət. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar, 3-cü k. Bakı, 1968.
53. Namazov Q. Azərbaycan aşıq sənəti. Bakı, 1984.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı İ. "Ön söz", "Qaçaq Nəbi", Bakı, 2005.
2. Axundov A. Ağ Aşıq haqqında nə bilirik? "Şərq qapısı" qəz., 2008, 01 avqust.
3. Axundov ə. XIX əsrdə yetişmiş görkəmli aşıqlar haqqında, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, 1-ci kitab. Bakı, 1961.
4. Allahmanlı M. Aşıq Valehin sənət dünyası. Bakı, 1991.
5. Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1956.
6. Arif H. Ağ Aşıq. "ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1969, 28 iyun.
7. Arif H. O, qədər təbirlərimiz var ki...(müsaibə), "Azərbaycan" jurn., 1982, №11.
8. Arif H. "ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1982, 9 may.
9. Aşıq ələsgər. Bakı, 1963.
10. Aşıq Nəbat (tərtibçilər M. Cəfəri, B. Təhməz), Bakı, 2001.
11. Azərbaycan aşıq və şair qadınları. Bakı, 1974.
12. Azərbaycan aşıqları və el şairləri, I c. Bakı, 1983.
13. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, I c. Bakı, 2006.
14. Azərbaycan dastanları, IV c. (dastanın əsas variantları s. 348-353), Bakı, 2005.
15. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri (dastanlar). Bakı, 1987.
16. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı, 1994.
17. Azərbaycan xalq dastanları, I c. Bakı, 1961.
18. Azərbaycan xalq dastanları, II c. Bakı, 1966.
19. Azərbaycan xalq dastanları, Bakı, 1980.
20. Azərbaycan xalq dastanları, Bakı, 1981.
21. "Azərbaycan" jurn., 1958, №11.
22. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, I c. Bakı, 1981.
23. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, I c. Bakı, 1987.
24. Azərbaycan tarixi, I c. Bakı, 1994.
25. Babayev S. Naxçıvanda "Kitabi-Dədə Qorqud" toponimləri. Bakı, 1999.
26. Behcət B. Qaçaq Nəbi haqqında xalqın qoşduğu bədii dastan parçaları. "Qaçaq Nəbi". Bakı, 2005.

bağlayıb sazını əlindən alır. Məhəmməd bəy Nağını Aşıq ələsgərin arxasınca Göyçəyə göndərir. Nağı ustadın yanına gəlib əhvalatı danışır. ələsgər Naxçıvana yola düşməyə hazırlaşır. əyninə köhnə libas geyir, özünü tanınmaz, ahıl bir görkəmə salır. Nağıya deyir ki, məni şeyirdin kimi qələmə verərsən. Adıma da Solaxqəy aşıq deyərsən.

Yolüstü ələsgər bir çəkmə tikdirir. çəkməni almaq istəyəndə görür ki, çəkməçi onu aldatmaq istəyir, verdiyi tumaşın yerinə kefiyyətsiz materialdan çəkmə tikib. ələsgər çəkməçiyə bir neçə bənd şeir deyir. Sonda ələsgər olduğunu anladır:

Qəşəm olsun xutkeşlərin sərinə,
Yalan söz iyidi salar dərinə.
Köhnə dağarcığı tumaş yerinə
Aşıq ələsgərə satma, hayıfsan!

çəkməçi ələsgəri tanıyıb hörmətlə yola salır. ələsgər Şərura gəlib Məhəmməd bəyin bacısı Müşkünaz xanımın qonağı olur. Nə Müşkünaz xanım, nə də məclisdəkilər onu tanıya bilmir. ələsgərlə Aşıq Cəfərulla və əsədulla arasında deyişmə olur.

ələsgər onları bağlayıb sazlarını alır. Axırda Solaxqəy adlı aşığın ələsgər olduğu məlum olur. Bundan sonra Aşıq ələsgər Müşkünaz xanıma aşağıdakı bəndlə başlayan gözəlləməsin deyir:

Səhər vaxtı mah camalın görəndə
Xəstə könlüm gəldi saza, Müşkünaz!
Sona tək silkinib göldən çıxanda
Bənzəyirsən quba, qaza, Müşkünaz (9, s. 443)!

Rəvayətə görə, ələsgər Şərura gələndə 60 yaşında ahıl kişiyyə bənzəyirmiş. Özünü Solaxqəy adlandırması sazı sol əllə çalması ilə bağlıdır. Məclisdə Nağının şeyirdi kimi çıxış etməsi də Aşıq Cəfərulla ilə əsədulları şirnikləndirmə məqsədi daşmışdı. Nəhayət, ələsgər yuxarıda söylədiyi gözəlləmənin son bəndilə məclisi bitirir:

Ötkün sözüm, kəskin bəxtim olaydı,

Ağ otaqda zərli taxdım olaydı,
ələsgərəm, cavan vaxtım olaydı,
Qəddim əyib qədri-qəza, Müşkünaz!

Şeirin son bəndinə görə ələsgər qoşmanı ahıl yaşlarında deyib. Rəvayətə görə, ələsgər görkəmini yaşlı qiyafəyə saldığundan belə söyləmişdi. Məclisdə Müşkünaz xanımın bunu hiss edib onun 40-dan artıq yaşı olmadığını deməsi də bunu göstərir (9, s. 441). ələsgərin təxminən 1821-ci ildə anadan olduğunu nəzərə alsaq, onun 40 yaşı 1860-61-ci illərə təsadüf edir. Məlumdur ki, ələsgər 40 yaşına qədər evlənəməyib. Rəvayətə görə, o, Şərura gələndə evli imiş. Yəni yaşı azı 40-ı keçmişdi. Bunu nəzərə alsaq rəvayətin 1860-61-ci illərdən tez yaranması ağlabatan deyil. Rəvayətin yaranması üçün müəyyən müddət lazım olur. Bizcə, haqqında bəhs olunan əhvalatın epikləşməsi tezi XIX əsrin 70-ci illərinə, gecikməsi isə bu əsrin sonlarına uyğun gəlir. ələsgərin qocalığında məclislərə çox az getdiyini nəzərə alsaq, rəvayət göstərilən dövrlə daha çox səsləşir. Ehtimal ki, ələsgərlə bağlı əhvalat aşığıların dilinə düşmüş, onlar da daha çox aşığın öz şeirlərindən istifadə etməklə rəvayəti yaratmışlar. Rəvayətdə ələsgər və Nağıdan başqa Aşıq Cəfərulla, Aşıq Əsədulla, yaxud Məhəmməd bəy haqqında əldə tarixi məlumat olmadığından qəti fikir demək çətindir.

"Bəylə əkinçi" rəvayəti. Rəvayətin qısa məzmununa görə, bəy əkinçinin şərik malını, taxılını özünə vermək istəmir, onu divana çəkdirir. Bunu eşidən Aşıq ələsgər şahid simasında divana gəlir. Bəy və qazı aşığı tanımır. ələsgər əkinçinin haqlı olduğunu sübut edən bir neçə bənd şeir deyir. Lakin qazı qərarını dəyişmək istəmir. Bunu gören aşıq sonda aşağıdakı bəndi deyir:

ələsgər söyləsin, sən mətləbi qan,
Bəylə qərar qoyur qadiri-sübhan,
Unutma ilqarı, itirmə iman,
İman durar düz ilqarın içində.

bunlarda da məzmun, süjet və quruluş epik hissə ilə bağlıdır. Aşıq rəvayətlərində də epik ənənə aparıcıdır.

Naxçıvan aşıq mühiti də tarixən yaradıcı sənət ənənələrinə malik olmuşdur. Burada ozan-aşıq sənətinin tanınmış nümayəndələri, bunlarla müəyyən bağlılığa malik qəhrəmanlıq ölümləri, məhəbbət dastanları, saz havaları, aşıq şeiri və rəvayətləri yaranmışdır.

Aparılan elmi araşdırma Naxçıvan aşıq mühitinin keçmişini, tarixi inkişaf yolu və ənənələrini öyrənməyə, onun zəngin, qədim Azərbaycan aşıq yaradıcılığında tutduğu yeri müəyyən etməyə imkan verir.

onu kəndlərinin bir qismi daxil olmaqla) və Şahbuz bölgəsinin də xüsusi yeri var. Naxçıvan tarixən mədəniyyət mərkəzi olduğundan aşığı sənətinin də mərkəz nöqtəsinə çevrilib. Culfa-Ordubad da bölgənin aşığı mühitilə sıx əlaqəlidir.

Deyənləri bir daha ümumiləşdirərək demək olar ki, qəhrəmanlıq dastanlarının bəzi boy, qol, bədii hissə və məlumatları Naxçıvan aşığı ədəbi mühitilə bilavasitə bağlıdır. Araşdırma göstərir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda "Uşun Qoca oğlu Səkrək boyu", "Koroğlu" dastanında "Dəmirçioğlunun çənlibelə gəlməsi" qolu, "Qaçaq Nəbi"nin bir çox bədii və tarixlə yaxından əsləşən hissələri bölgə folkloru və onun tarixi-coğrafi məkanı ilə bağlıdır. Bunlardakı bəzi epik və lirik örnəklər, epizodlar xalqımızın qəhrəmanlıq mübarizəsinin, mənəvi dəyərlərinin ozan-aşığı yaradıcılığında bədii ifadəsidir.

Müxtəsər şəkildə qeyd edək ki, "Ordubadlı Kərim", yaxud "Kərim-Süsən", "Ağ Aşığı-Süsənbər", "Hüseyn-Reyhan", "Ziyad-Şövkət" kimi məhəbbət dastanlarının yaranmasında Naxçıvan aşığı mühitinin öz payı vardır. Bunlardan sonuncu istisna olmaqla hamısının süjet və məzmununda Naxçıvana məxsusi bağlılıq vardır. "Ziyad-Şövkət" dastanı da Naxçıvan mühitində yaranmış aşığı yaradıcılığı nümunəsidir. Kosacanlı Ağ Aşığı, Ordubadlı Kərim və çobankərəli Aşığı Cəfər dastançı aşıqlardır.

Aşığı Hüseyn Şəmki və Aşığı ələsgərin "Naxçıvan səfərləri" hər iki böyük sənətkarın Naxçıvanla bağlı sənət əlaqələrinin nümunələridir. "Bəylə əkinçi" rəvayəti də ələsgər şəxsiyyəti və sənətinin nüfuzu ilə yaranmış örnəkdir. Ululu Kərim, Aşığı Məmmədcəfərlə bağlı rəvayətlər, söhbətlər sənət adamlarının həyat və yaradıcılığında qaynaqlanmışdır. "Quş Mirzalı", "İki dost" rəvayətləri də bölgə aşığı mühitinin məhsuludur.

Araşdırılan dastan nümunələri Azərbaycan dastanlarının epik əhəmələri əsasında təşəkkül tapmışdır. Bunlarda epik və lirik elementlərin sintezi vardır. Başqa dastanlarda olduğu kimi,

Bu bəndi dedikdə qazı da, bəylə də ələsgəri tanıyır. əkinçiyə çatan taxılı veririlər. Daha doğrusu, aşığın sözünün və nüfuzunun təsiri ilə haqq yerini tutur.

Məzmunu verilən rəvayət haqqında nə demək olar? Rəvayətin ələsgərlə bağlılığı nümunənin XIX əsrin 2-ci yarısı, yaxud XX əsrin ilk onilliklərilə əsləşə bildiyini göstərir. Yəni buradakı gerçəklik daha çox Aşığı ələsgərlə bağlıdır. ələsgər həyatında buna bənzər əhvalatlarla rastlaşıb. Yaxud rəvayətdə söylənən ələsgərin sağlığındakı hadisələrə oxşardır.

Ululu Kərimlə bağlı rəvayət və el söhbətləri

Ululu Kərimin M. P. Vaqifin müasiri olduğu, XVIII əsrdə yaşadığı haqqında məlumatlar və rəvayətlər məlumdur. Tarixi rəvayətlərə görə, onun XIX əsrdə yaşadığını qeyd edən müəlliflər də var (50, c. 2, s. 337).

Ululu Kərimin XIX əsrin sonu, hətta XX əsrin əvvəllərində yaşadığı ilə də bağlı rəvayətlər və el söz-söhbətləri məlumdur. Bunlar həqiqətə nə dərəcədə uyğundur? Yaxud bu rəvayətlər nə dərəcədə bioqrafikdir? Bioqrafikdirsə, buna istinad edərək həmin rəvayətlərin hansı dövrdə yaranmış olduğu haqqında fikir söyləmək olarmı? Bizcə, olar. Ona görə ki, Ululu Kərim tarixi şəxsiyyət olub. Onunla bağlı rəvayətlər, söz-söhbətlər elə-belə yaranmayıb. Bunların kökündə hansısa reallıq durur.

Ululu Kərimin ömrünün sonunda yoxsul həyat keçirdiyi haqqında da rəvayət danışılar. Belə deyirlər ki, Şahbuzun ətraf kəndlərindəki məclislərdən birində şairin el arasındakı ad-sanına paxıllıq edən Molla Sadıq adlı biri kənddə yığılmış fitrəni ona təklif edir. Qoca el şairinə bu çox pis təsir edir. Odur ki, Ululu Kərim ona həcv deyir, axırda da söylədiyi bağlamanın sonunda yığılmış fitrəni onun özünə məsləhət görür:

Sənə nəsib olsun bu fitrə, zəkat,
Məni lağa qoyub eyləmə zəkat,
Hansı namaz altmış iki salavat

Halalı, haramı bölən kim idi?

Bir məsələni də qeyd etməyi vacib sayırıq. Rəvayətə görə, Ululu kəndində yaşayanlara Uzdu tayfası deyirmişlər. Bizcə, Uzdu sözündəki "uz" Oğuz sözü ilə bağlıdır. Yəni, Oğuz sözünün ikinci hecasında işlənən "uz" komponentidir. Bu da Uzdu tayfasının mənşəcə Oğuz tayfaları ilə bağlılığını göstərir. Ehtimal ki, "Ululu" sözü "Uzdu" sözü ilə əlaqəlidir. Belə qənaətə gəlmək olur ki, Kərim Ululu kəndinə, bir qədər də aydın deyilsə tayfa və soykökə mənsubluğunu bildirmək üçün "Ululu" sözünü təxəllüs seçmişdir.

"Quş Mirzalı" rəvayəti. Rəvayət vaxtilə Kolanı kəndində (Şahbuz rayonu) yaşamış Mirzalı ilə bağlıdır. Rəvayət aşığı yaradıcılığından çox qacaq həyatı ilə bağlı nümunədir. Ancaq hadisələrin təsvirində və üslubunda xalq şəri formasından istifadə olunduğundan rəvayət haqqında burda danışmağı mümkün hesab edirik.

Deyilənə görə, XIX əsrin ikinci yarısında Kolanı kəndində zirəngliyi, qocaqlığı ilə tanınmış Mirzalı adlı bir şəxs yaşayıb. Buna zirəngliyinə görə Quş Mirzalı deyirmişlər. Mirzalı çar məmurlarının özbaşınalığına qarşı çıxırmış. Bir-iki dəfə də pristavın adamları ilə atışmaya düşmüşdü. Bir gün kənddə olan atışmada pristavın 10-15 adamı onu tutub Naxçıvana gətirir. Mirzalı ələk üzə gözetçilərin başı qarışanda ələk üzə qayıdır. Ələk üzə məşq edib qaça-qaça divara dırmanır. Belə-belə bir dəfə divardan aşır qaçır.

Axtarış olur. Onu tapa bilmədikdə Mirzalıının qohumlarını incidir, onları Sibirə sürgün etməklə hədələyirlər. Pristavın adamları ilə əlbir olan Molla Məmmədcəfər guya cadu eləyir. Mirzalı əvvəl Qarabağın dağlarında yaşayır, sonra oranın bir kəndində ilxıya gedir. Özünü narahat hiss edib kəndə qayıdır. Kəndin kənarındakı kahada gizləyib vəziyyəti öyrənmək istəyir. Pristavın adamları Mirzalıının kahada gizləndiyindən xəbər tutub kəndə gəlirlər. Atışma olur, pristavın 2-3 adamı ölür.

NƏTİCƏ

Naxçıvan Azərbaycan aşığı sənətinin regional tarixi-coğrafi bölgələrindən biridir. Kökü arxaik görüşlərlə səsleşən, sonradan geniş yaradıcılıq sahəsinə çevrilmiş ozan-aşığı sənətinin zəngin ənənələri əsasında bölgənin özünəməxsus sənət ənənələri və ustad sənətkarları yetişmişdir. Sənətkarların çoxunun yaradıcılığı təkcə bayatı, gəraylı, qoşma, təcnis, müxəmməs yaratmaqla məhdudlaşmamış, dastan yaratmaqla da səciyyələnməmişdir. Təəssüf ki, son orta əsrlərdə daha çox formalaşan belə ənənə və əlaqələr "Türkmənçay" müqaviləsindən sonra zəifləmiş, bölgənin Cənubi Azərbaycanla sənət əlaqələrinin qarşılıqlı surətdə kəsilməsinə gətirib çıxartmışdır. Keçmiş Sovet rejimi də Şimali Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində də aşığı sənətinin inkişafına maneələr yaradırdı. Aşığı sənətilə bağlı rəsmi səviyyədə keçirilmiş tədbirlər də əsaslı xarakter daşmadığından sənətin potensial imkanlarını azaldır, zəifləməsinə şərait yaradırdı.

Lakin Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra aşığı sənətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yarandı. Bu gün regionda aşığı sənətinin dirçəldilməsinə, istedadlı gənclərin sənətə gəlişinə və yeni sənətkarların formalaşmasına diqqət və qayğı göstərilir.

Şərur-Kəngərli aşıqlarının Naxçıvan aşığı mühitinin inkişafında öz yeri olub. Onlar Naxçıvanın digər bölgələrində də sənətin inkişafına töhfələrini vermişlər. Şərur-Kəngərli aşığı mühitinin Dərələyəz, eləcə də Göyçə aşığı mühitindən faydalandığını da diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Eləcə də Şərur aşıqları adı çəkilən bölgənin aşığı mühitinə təsirsiz olmayıb. Kosacanlı Ağ Aşığı Allahverdinin Göyçə aşığı mühitinə təsiri bunun ən yaxşı nümunəsidir.

Regionda aşığı sənətinin inkişafında Naxçıvan (Babək ray-

Bununla yanaşı, arvadın natəmizliyi və tənbəlliyindən danışan ikinci dost belə bir qadını ona "sıramış" dostunu məzəmmət edir.

Şeir altı bənddir. Son möhür bənd yazıya alınmadığından müəllifin kim olduğu məlum deyil. Lakin, bəzi söyləyicilərin, o sıradan aşiq şeiri həvəskarlarının vaxtilə dediklərinə görə, bu payızlı Aşiq əzimin (Babək rayonu), ya da Aşiq əzizindir. Görünür, ad oxşarlığı da müəlliflərin kim olduğunu deməyə çətinlik yaradır. Şeir zəifliyini, adları çəkilən hər iki aşiqin elə bir yaradıcılığa malik olmadığını nəzərə alsaq, şeirin bu iki aşiqdən birinin olduğunu ehtimal etmək olar. Aşıqların XX əsrin birinci yarısında yaşadığına əsasən rəvayətin bu dövrdə yarandığını söyləmək mümkündür.

Mirzalı aradan çıxmaq üçün kahadan yerini dəyişib yaxındakı qış evinə girir. Görür ki, Molla Məmmədcəfər də ona güllə atır. Ə, Əiş evindən əvvəlcə Məmmədcəfəri vurur. Sonra da pristavın dəstəsindən bir neçə adamı öldürür. Axırda patronu qurtarır, darda olması onu sıxır. Burda ƏƏƏƏ bir şeir deyir:

Cümə günü çıxdım qanlı səfərə,
Sifdə gülləm dəydi Məmmədcəfərə
Düşmən çoxdur mən tək bircə nəfərə,
Aman allah, imdad elə bu darda.

Güllə səsi kəsildə Mirzalıının qardaşı Şəmşiri bacadan içəri salırlar. Şəmşir deyir ki, gəl çıx üzə. Yoxsa bizim tayfanı qıracaqlar. Mirzalı bu sözə görə məcbur olub çıxır. Qardaşına onun qollarını bağladılar. Pristavın adamlarından biri xəncərlə onu başından ağır yaralayır. Nənəş adlı bacısı havar çəkir, şivən qoparır. Onun başına ikinci xəncəri vururlar. Al-qana boyanan Mirzalı deyir:

Şəmşir qardaş qollarımı bağladı,
Nənəş bacım havar çəkib ağıladı,
Zalım düşmən məni yaman doğradı,
Qolum bağlı, qohum-qardaş haray-hey.

Bundan sonra da ona neçə xəncər vururlar. çoxlu qan itirib yıxılır, canını tapşırır. Ağır yas tutulur. Hamı heyifsilənir, namərd düşməyə lənət yağdırır.

Məzmunu yığcam verilən nümunədə çar üsul-idarəsindən doğan vəhşilik, qorxmaz insanlara bəslənən düşmən münasibət öz ifadəsini tapmışdır.

çarizmin Azərbaycanda, eləcə də onun Naxçıvan bölgəsində həyata keçirdiyi mürtəce siyasət, etdiyi özbaşınalıq, apardığı işğalçılıq müharibələri az olmamışdır. Bunlara etiraz olaraq xalq, qacaqçılıq hərəkətlərinin olduqları da məlumdur (24, 1. c. s. 604, 630). Nəticədə bunlarla bağlı el arasında rəvayətlər, qəhrəmanlıq nəğmələri də yaranmışdır. Xalqın qəhrəman oğlanları vəsf edilmiş, düşməyə nifrət hissi ifadə

olunmuşdur. Mirzalı ilə bağlı rəvayət də belə örnəklərdən biridir.

Rəvayətdən görünür ki, Mirzalı şeirə bələd olmaqla söz qoşmaq təbinə malik imiş. Onun dediyi şeirlər hadisə ilə bağlı hissələrinin bədii ifadəsidir. Hadisələrin təsvirilə vəhdət təşkil edir. Şeirləri rəvayətdən çıxsaq onun məzmun və üslubuna xələl gələr.

Beləliklə, qısa araşdırmaya görə belə qənaətə gəlmək olur ki, vaxtilə baş vermiş bu hadisə el arasında epikləşərək rəvayətə çevrilmişdir. Ehtimal etmək olar ki, rəvayətdəki şeirləri Mirzalı özü demiş, ya da ölümündən sonra onun dilindən başqaları tərəfindən yaradılmışdır.

Aşıq Məmmədcəfərlə bağlı rəvayətlər. Naxçıvan regionunda qeydə aldığımız rəvayətlərdən ikisi də Aşıq Məmmədcəfərlə bağlıdır.

F. Hüseyinovun söylədiyi variantda görə, Türkeşdən (Şahbuz rayonu) Aşıq Məmmədcəfərə yuxuda Qarabağın Mehdili kəndində Səhnə xanım buta verilir. Aşıq sazını götürüb Səhnə xanımın ardınca Qarabağa yollanır. Gəlib Mehdiliyə çatır. Bunun gəlişini Səhnə xanım gözləyirmiş. çünki, yuxuda ona da Məmmədcəfəri buta vermişdilər. Butadan sonra Səhnə xanıma şairlik təbi gəlmişdi. Meydan qurulur. Hər ikisi deyişməli olur. Aşıq Məmmədcəfər Səhnə xanımı bağlayır. Haqq aşiqi olduğunu sübut edir. El adət ilə ata-anasının razılığını alıb Səhnə xanımı Naxçıvan torpağına gətirir. Qeyd edək ki, Aşıq Məmmədcəfərlə Səhnə xanım arasında baş vermiş deyişmənin bir variantı da nəsr olunmuşdur (16, s. 311, 312). Nəsr olunmuş bu deyişmə rəvayətdəki deyişmədən fərqlənir. Yəni bunlar eyni yox, müxtəlif şeirlərdir. Bu onu göstərir ki, həm rəvayət, həm də nəsr olunmuş deyişmə tam şəkildə toplanmamışdı. Ola bilsin ki, onlar Aşıq Məmmədcəfərlə bağlı rəvayətin, yaxud epikləşmiş söhbətin parçasıdır. Rəvayətə görə, Aşıq Məmmədcəfər Türkeş kəndindəndir. Nəsr olunmuş deyişmə variantına görə isə Vayxır

(Babək rayonu) kəndindəndir. Belə məlum olur ki, Aşıq Məmmədcəfər XIX əsrin sonlarında vəfat etmişdir (16, s. 311). Onunla bağlı rəvayətin XX əsrin əvvəllərində yarandığı şübhə doğurmur. Bizcə, aşığın haqqındakı rəvayət, nəsr olunmuş deyişmə onunla Səhnə xanım haqqındakı söhbətin dastan ənənəsinə uyğun epikləşdiyini göstərir. Lakin bu epikləşmə aşıq rəvayəti formasından inkişaf edərək dastan şəklinə keçməmişdir.

Aşıqla bağlı çap edilmiş ikinci rəvayətə görə, Aşıq Məmmədcəfər Dəmirçi (Şərur bölgəsi) kəndinə düyü almağa gedir. Axşam kəndin koxasıyla rastlaşıb onu qonaq aparmasını xahiş edir. Koxa hövsələdən çıxıb evində qonaq olduğunu bildirir. Sonra aşığı bir oğlan qonaq aparır. Axşam toya gedirlər. Məlum olur ki, koxanın oğlunun toyudur. Məmmədcəfər məclisdəki aşıqdan izin alıb aşığdakı şeiri oxuyur:

Ay ağalar, gəlin sizə söyləyim
Dəmirçidə əli Koxa var imiş.
Biz dindirdik, o nataraz danışdı,
Deməyəsən, hövsələsi dar imiş.

Koxa Aşıq Məmmədcəfəri tanıyır. Onun haqqında oxuduğunu görüb deyir: "A kişi, sözünün ardını demə. Nə qədər düyü alacaqsan, mən pulsuz-parasız verəcəm" (16, s. 312, 313).

Məzmunu verilən ikinci rəvayət də XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərilə daha çox səsleşir.

"İki dost" haqqında rəvayət. Rəvayətdə deyilir ki, subay dost evli dostunun məsləhətilə onun qonşuluğunda yaşayan bir gəlinlə evlənir. Bu hadisədən xeyli keçmiş evli subay dostunun əhvalın soruşur.

Dostu cavab verir:

Günaşırı qonşularla savaşıır,
Xoruz kimi al qanına bulaşıır,
Tumanbağı əl-ayağa dolaşıır,
Düşmüşəm abırdan, həyədan qardaş.

MÜNDƏRİCAT

Müəllifdən	3
Giriş.....	5
I Fəsil.	
Naxçıvan-Şahbuz, Ordubad-Culfa	
aşıq ədəbi mühiti	13
1.1 Naxçıvan aşıqları.....	14
1.2 Şahbuz aşıqları.....	30
1.3 Ordubad-Culfa aşıqları.....	43
II Fəsil.	
Şərur-Kəngərli aşiq ədəbi mühiti	
2.1. Şərur-Kəngərli aşıqları.....	56
III Fəsil.	
Dəstan yaradıcılığı və aşiq rəvayətləri	
3.1. Dəstan yaradıcılığı.....	74
3.1.1. Qəhrəmanlıq dastanları.....	78
3.1.2.Məhəbbət dastanları.....	95
3.2. Aşıq rəvayətləri.....	116
Nəticə.....	127
ədəbiyyat.....	130

Yusif Səfər oğlu Səfərov

*NAXÇIVAN
AŞIQ ƏDƏBİ MÜHİTİ*

Qırıqçı; Qırıqçı Qırıqçı Qırıqçı
Qırıqçı Qırıqçı Qırıqçı
Qırıqçı Qırıqçı Qırıqçı

Qırıqçı Qırıqçı
Qırıqçı Qırıqçı

Qırıqçı Qırıqçı 27.02.2009. Qırıqçı Qırıqçı 13.03.2009.
Qırıqçı 6090 1/16 “Qırıqçı” Qırıqçı Qırıqçı.
Qırıqçı Qırıqçı Qırıqçı. Qırıqçı Qırıqçı. Qırıqçı 8.5 Qırıqçı.
Qırıqçı 210. Qırıqçı 300 Qırıqçı.

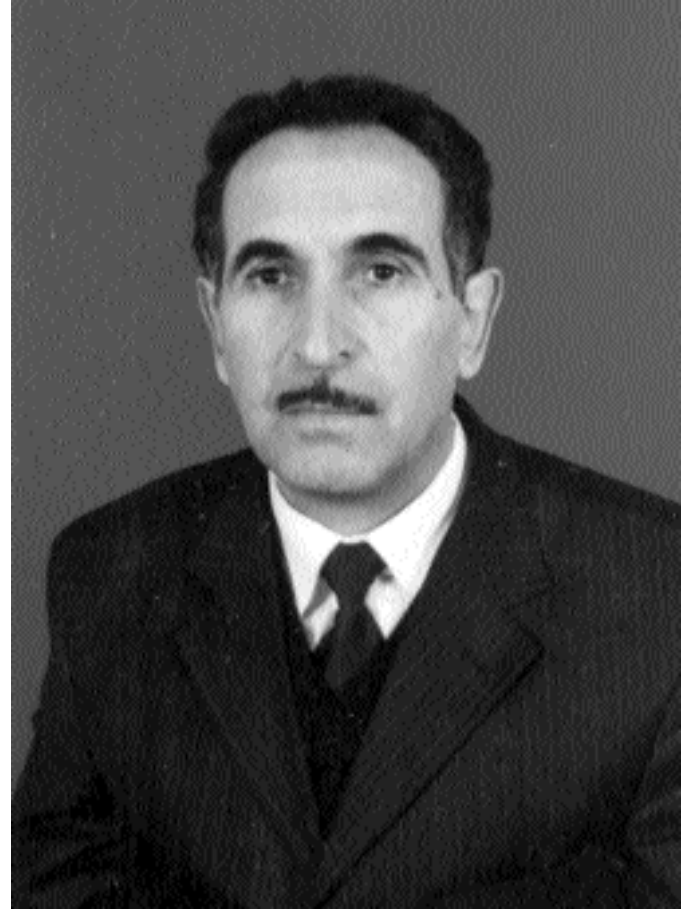
“Qırıqçı” Qırıqçı-Qırıqçı-Qırıqçı Qırıqçı.
Qırıqçı Qırıqçı, Qırıqçı Qırıqçı, 1.

በግልጽ ለሌሎች ለማሳደግ ለሚችሉ ሰዎች
የሌሎችን ግዴታዎች ለማሟላት ለሚችሉ ሰዎች
የሌሎችን ግዴታዎች ለማሟላት ለሚችሉ ሰዎች
የሌሎችን ግዴታዎች ለማሟላት ለሚችሉ ሰዎች

154

151

172

165

